

ଲେକ କଲ୍ୟାଣ ବ୍ରହ୍ମ ନାଳା

ଜାନକୋଷ

ସାମାଜିକ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ, ଓଡ଼ିଶା ସରକାର

ଲେକକଲ୍ୟାଣ ପ୍ରତ୍ନମାଳା

୪ର୍ଥ ଖଣ୍ଡ

ଜ୍ଞାନକୋଷ

ଶ୍ରୀ ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ମିଶ୍ର ଏମ୍. ଏ.

ପ୍ରକାଶକ:—
ସାମାଜିକ ଶିକ୍ଷା ବିଭାଗ
ଓଡ଼ିଶା ସରକାର

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ
ଜନବୃଦ୍ଧାର ଶ୍ରେଣୀ
୧୯୪୭

ମୁଦ୍ରାକର
ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦାସ
ନବଭାରତ ପ୍ରେସ
କଟକ

ପରିଚୟ

ଶ୍ରୀମାନ୍ ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ମିଶ୍ର ‘ଜ୍ଞାନକୋଷ’ ଉପରେ ଏକ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଛନ୍ତି । ପଢ଼ି ଖୁସି ହେଲି । ଜାତବତ୍ତ ହୁଏ ଜ୍ଞାନ ଉପରେ ଠିଆ ହୋଇ । ଇଂରାଜିରେ ଏକ କଥା ଅଛି—ଜ୍ଞାନ ହିଁ ଶକ୍ତି । ତାହା ଶ୍ରେତଜାତ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ଅନୁକରଣ କରିଥିବା ଜାପାନ ପ୍ରଭୃତି ଏସିଆବାସୀ ପ୍ରମାଣିତ କରି ଯାରିଛନ୍ତି । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ, କୁସଂସ୍କାର, କୃପ-ମଣ୍ଡଳିତା ପ୍ରଭୃତିରୁ ଯାକି ଧରି, କାହାରି ପକ୍ଷରେ ଉପରକୁ ଉଠିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆମ ଦେଶରେ ନାନାବିଧ ଜ୍ଞାନର ବହୁଳ ପ୍ରସାର ଆବଶ୍ୟକ । ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନଭାବରେ ପ୍ରସାର କଲେ ଲୋକମାନେ ହମେ ହମେ ସେଥିରୁ ଅନେକାଂଶ ନିଶ୍ଚୟ ଗ୍ରହଣ କରିବେ । ଜ୍ଞାନର ପ୍ରସାର ପାଇଁ ଜ୍ଞାନକୋଷ ବା ଏନ୍ସାଇକ୍ଲୋପିଡ଼ିଆ ଗୋଟିଏ ସୁବିଧା ଉପାୟ । ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ ପୃଷ୍ଠକରେ ମାନବିକ ସକଳ ଚିନ୍ତାର ପରିଚୟ ପାଠକ ପାଇ ପାରିବେ । ସକଳ ଦେଶର ସକଳ ଜାତିର କଥା ଆମେ ଏଥିରୁ ପାଇ ପାରିବା । ସେଥିପାଇଁ ସଭ୍ୟ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ପ୍ରତି ଘରେ ଗୋଟିଏ ନା ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାରର ଜ୍ଞାନକୋଷ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ।

ଓଡ଼ିଆରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ନ ଥିବାରୁ ଏ ଦିଗରେ ମୁଁ ସାମାନ୍ୟ ଉଦ୍‌ଯୋଗ କରିଛି ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଦେଖୁଛି ଅନେକ ଶିକ୍ଷିତ ଲୋକଙ୍କ ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ‘ଜ୍ଞାନକୋଷ’ର ଧାରଣା ବଡ଼ ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ଶ୍ରୀମାନ୍ ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ଏଇ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧଟି ଏ ଦିଗରେ ଅନେକଙ୍କ ଜ୍ଞାନ-କୋଷର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ଦେବ ବୋଲି ମୋର ବିଶ୍ୱାସ । ଜ୍ଞାନ-କୋଷ କେବଳ ପଣ୍ଡିତ ମାନଙ୍କର ମାନସିକ ବିଳାସ ନୁହେଁ । ଜାତି-ଗ୍ରାମରେ ଏହାର ଅଂଶ-ଗ୍ରହଣ ଅବର୍ଜ୍ୟ, ଏହା ଆମଦେଶରେ ଜନସାଧାରଣରୁଁ ବା ଉଚିତ । ନରେନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କର ଲେଖାଟି ପଢ଼ିଲେ ଯେ କୌଣସି ପାଠକ ତାହା ରୁଚି ପାରିବେ ଓ ଏ ଦିଗରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହେବେ ବୋଲି ଆଶା କରେ ।

ଜ୍ଞାନଚକାଷ

ଜ୍ଞାନକୋଷର ପ୍ରୟୋଜନ

ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ବଭାବତଃ ଜିଜ୍ଞାସୁ । ଯେଉଁଠି ସ୍ବଭାବ କର ସେ ଚିନ୍ତା କରିଛି, ସେଇଠି ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାକୁ ଶିଖିଛି । ବହୁ ଶ୍ରମ ଓ ସାଧନା ବଳରେ ମନୁଷ୍ୟର ଜିଜ୍ଞାସୁ ମନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତର ଆଦିକାଳରୁ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସୁଳ ଜ୍ଞାନ ସମୂହ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ପୁଣି ଏ ସମୁଦ୍ରର ସ୍ପର୍ଶ ଅତି ଅଳ୍ପ ସଂଖ୍ୟକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ମିଳୁଥିଲା । ଆଜି ଗଣତନ୍ତ୍ର ଯୁଗ । ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଗଣରେ ହେବ—ଏହା ଆଜିର ଆଦର୍ଶ । ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ମନରେ, ମନୁଷ୍ୟ, ମନୁଷ୍ୟର ପରିବେଶ, ଉଦ୍ଭାବନ, ସାଧନା ଓ ସିଦ୍ଧି ବିଷୟରେ ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଯେଉଁଠି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ସେ ସମସ୍ତର ଉତ୍ତର ନିଜ ହାତ ଯାଆନ୍ତାରେ ପାଇବାକୁ ଚାହେଁ । ସେଥିଲାଗି ଲେଖା ‘ଜ୍ଞାନଚକାଷ’ । ଆଧୁନିକ ସର୍ବଜ୍ଞାନବର ବସୁଳ ଜିଜ୍ଞାସା ଏ ଯୁଗର ଜ୍ଞାନଚକାଷ କିପରି ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଥାଏ—ତାହାର ଏକ ସୁନ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଆମେରିକାର ‘ବିଶ୍ବବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ଞାନଚକାଷ’ ଟମାଇଡ଼ନ୍ତୁ । ଆମ ଆଖି ଆଗରେ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଜାପତିଟିଏ ଉଡ଼ିଗଲେ, ଆମେ ପ୍ରଶ୍ନ କରୁଁ ଏ କଣ ? ଆମର ଡ଼ା ଉଡ଼ାଜାହାଜଟିଏ ଉଡ଼ିବାର ଟପଣିଲେ, ପଚାରୁଁ ଏ ଉଡ଼ୁଛି କିପରି ? ଆମର ଝୁଞ୍ଚି ଜନ୍ମ ନିନ୍ଦୁଣ୍ଡା ବା ଦନ୍ତ୍ୟଜ୍ଞାତ ସ୍ବର୍ଗଣ ସମସ୍ୟା କଣ

ପଡ଼ିଲେ ଜାଣିବାକୁ ଚାହୁଁ, ଏହାର ସମାଧାନ ଲେଖା କାହିଁକି ? ଅଜ୍ଞାତ ଘଟଣା ମନେ ପଡ଼ିଲେ, ପଚାରି ବସୁଁ ଏହା ଘଟିଥିଲା କେବେ ? କୌଣସି ବିଶ୍ୟାତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ନାମ ଶୁଣିଲେ ପଚାରିବୁଁ ସେ କିଏ ? ବାସ୍ତବିକ ଏହି କ'ଣ, କିପରି, କାହିଁକି, କେଉଁଠି, କେବେ ଓ କିଏ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ସତ୍ୟମାନବର ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନର ନିତ୍ୟ ସହଚର । ଏହି ସମସ୍ତ ପ୍ରଶ୍ନର ଯେଉଁ ଉତ୍ତର ମନୁଷ୍ୟର ଅତ୍ୟନ୍ତକରିମ ଜ୍ଞାନ ପଥେ ଯିବା ସମ୍ଭବ, ତାହା ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ପ୍ରୟତ୍ନ ହୋଇଥାଏ ।

ଜାତ ଗଠନର ଭୂମିକା

ଆମେ ଦେଶକୁ ନୂଆ ଭାବରେ ଗଢ଼ିବାକୁ ଚାହୁଁ । ଦେଶକୁ ଗଢ଼ିବାକୁ ହେଲେ, ପ୍ରଥମେ ଦେଶବାସୀଙ୍କ ମନ ନୂଆ ଭାବରେ ଗଢ଼ିବାକୁ ହେବ । ଏବେ ଆମ ଦେଶର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ମନରେ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ପୂରି ରହିଛି । ଏ ବିଜ୍ଞାନ ଯୁଗରେ ମଣିଷ ଯେ ମଣିଷର ଭାଗ୍ୟ ଗଢ଼ିପାରେ ଏ ବିଶ୍ୱାସ ଆମ ମନରେ ଜନ୍ମିନାହିଁ । ସବୁ କଥାକୁ ଆମେ ଅଗରୁର ହେଉ ନାହିଁ । ଆମ ମନକୁ ସର୍ଜନ-କ୍ଷମ କରିବା, ହେତୁବାଦୀ କରିବା, ଦେଶ ଓ ଜାତିକୁ ଗଢ଼ିବା ଲାଗି ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ନୂଆ ଭିନ୍ନାଦିନା ଜଗାଇବାର ଦୟା ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବିତ ହେଉଛି । ଆଧୁନିକ ଜଗତରେ କୌଣସି ଜାତିକୁ ବଡ଼ ହେବାକୁ ହେଲେ ତାକୁ ଆଧୁନିକ ଜଗତର ଜ୍ଞାନପାତ୍ର ସମ୍ପନ୍ନ କରିବାକୁ ହେବ । ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନବଳରେ ମନୁଷ୍ୟ ବହୁ ଅନ୍ୟାୟ ଅବଗୁରୁର ଗତିବିଧି କରିପାରିବ, ବହୁ ନିହତ ହାତହତଆତ୍ମା ଗଢ଼ି ପ୍ରକୃତ ଉପରେ ନୂଆ ଅଧିକାର ପାବ୍ୟସ୍ତ କରିବ—ସେ ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନର ଅଧିକାରୀ ହେବାକୁ ହେବ । ଆଧୁନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସଙ୍କଳିତ ଜ୍ଞାନ-କୋଷ ଜରିଆରେ ଏପରି ଜ୍ଞାନକୁ ସହଜରେ, ସାଧାରଣରେ କରାଯାଇଥାଏ । ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକରେ ପ୍ରାଚୀନ ଦାର୍ଶନିକ ଦିବ୍ୟେଶ୍ୱର ଗୋଟିଏ ଜ୍ଞାନକୋଷ ରଚନା କରି ସମଗ୍ର ପ୍ରାଚୀନଦେଶର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଏପରି ଭାବରେ ତିଆରି କରି ପାରିଥିଲେ ଯେ, ସେ ଦେଶରେ ପ୍ରାଚୀନ ବିପ୍ଳବ-ପଥ ସହଜ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ରୁଷିଆରେ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ସରକାର ଗଢ଼ିଥିବା ଦେବା ପରେ, ଦେଶର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ମନକୁ କ୍ରନ୍ତୋତ୍ସାହ

ମୁକ୍ତ କରିବା ଲାଗି ଗୋଟିଏ ନୂଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇ ଦେଶ ସାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା । ଜ୍ଞାନକୋଷ କଣ, ପୃଥିବୀର ସର୍ବଦେଶ-ମାନଙ୍କରେ ଏହାର କପରି ଆଦର ତାର କିଛିତ ଆଲୋଚନା କଲେ, ସମାଜଗଠନରେ ଓ ଜାତୀୟ ବିକାଶରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ କି ଭୂମିରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରେ, ତାହା ସହଜରେ ଧାରଣା କରିହେବ ।

ସଂଜ୍ଞା ଓ ପରିସର

ଜ୍ଞାନ ବିଜ୍ଞାନ ସେକ୍ସରେ ସାମ୍ପାଦ୍ୟ ଦେଶମାନେ ଅଗ୍ରଣୀ । ଏସବୁ ଦେଶରେ ନାନା ଧରଣର ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳିତ ହେଉଛି । ସେମାନେ ଏନ୍‌ସାଇକ୍ଲୋ ପିଡ଼ିଆ (Encyclopaedia) କଥାଟି ଯେଉଁ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିଥାନ୍ତି, ଆମ ଦେଶର ସେଇ ଅର୍ଥରେ ‘ଜ୍ଞାନକୋଷ’ ବା “ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନକୋଷ” ଶବ୍ଦ ଚଳାଇବାର ଯତ୍ନ ହେଉଛି । ବଙ୍ଗଳାରେ “ବିଶ୍ୱକୋଷ” ଏଇ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଛି । ଏବେ ଗୁରୁତ୍ୱପା ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀରେ ‘ଆକରଶ୍ରୁତ୍ତ’ ବୋଲି କେହି କେହି ଅନୁବାଦ କରୁଛନ୍ତି । ଏନ୍‌ସାଇକ୍ଲୋପିଡ଼ିଆର ତାମିଲ ଅନୁବାଦ ଯୋଗେ ତୁମ୍ଭୁକ ଡର୍କ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ମୀମାଂସା କରିବାକୁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କମିଟି ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏବେ ସ୍ଥିର ହୋଇଛି—କଲି-କଲିଞ୍ଜିୟମ୍—ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ହେବ—‘ସବକଳା ସଂଗ୍ରହ’ । ଅଥଚ ମୂଳ ଗ୍ରୀକ୍ ଶବ୍ଦଟିର ଆକରଶ୍ରୁତ ଅନୁବାଦ ହେବ ‘ଜ୍ଞାନମଣ୍ଡଳ’ । କଥାଟି ଅର୍ଥାତ୍‌ହୁଏ । ଉତ୍ତମସ ଦିନରୁ ମାନବଜ୍ଞାନର ଆଧୁନିକତମ ବିକାଶକୁ ଏବେ ବୁଝି ବା ମଣ୍ଡଳରେ କଲ୍ପନା କରାହୋଇଛି ।

ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନଧାରାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର ଜ୍ଞାନକୋଷ ଏକ ସୀମିତ ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ପରିବେଷଣ କରେ । ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରଧାନତଃ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ—ସାଧାରଣ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଓ ପ୍ରଶାସ୍ତ ଜ୍ଞାନକୋଷ ବା ଏକ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନକୋଷ । ସାଧାରଣ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ସବୁ ବିଷୟର ସାରସଂଗ୍ରହ ଥାଏ । ପ୍ରଶାସ୍ତ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ବା ପରସ୍ପର ସଂପୃକ୍ତ ଏକାଧିକ ବିଷୟରେ ସାରସଂଗ୍ରହ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଥାଏ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ଓ ଆଧୁନିକ ବିକାଶ

ସାକ୍ଷାତ୍ୟ ଦେଶରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ରଚନାର ଇତିହାସ ବିଶଦ ଭାବରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ ଓ ଆରଷ୍ଟୋଟଲ ଆଦି ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀକ୍ ଲେଖକଙ୍କ ରଚନାରେ ସେକାଲର ଜ୍ଞାନ ଉତ୍କାର ଏକଦା ସମ୍ପଦ୍ଧନର ଉଦ୍ୟମ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରଥମ ଶତକରେ ରଚିତ ପିଲ୍ଲିଙ୍କ ‘ପ୍ରାକୃତିକ ଇତିହାସ’—ଯଥାର୍ଥରେ ପ୍ରଥମ ଜ୍ଞାନକୋଷ । ଇଂଲଣ୍ଡରେ ୧୦୮୧ ଖ୍ରୀ: ଅ:ରେ ଉଇଲିୟମ୍ କାକ୍‌ଫଟନ ‘ବିଶ୍ୱବିମ୍ବ’ (*Mirror of the world*) ନାମରେ ଏକ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ କରୁଥିଲେ । ଏହାର ଷାଠିଏ ବର୍ଷପରେ ସୁଇଜରଲ୍ୟାଣ୍ଡରୁ ଏକ ଉତ୍କଳକୋଟିର ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଥିଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ ସହଜ ଥିଲା । କାରଣ, ପୃଥିବୀ ଓ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ବିଷୟରେ ମନୁଷ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ଥିଲା ଅତି ଅଳ୍ପ । ସେତେବେଳେ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ବ୍ୟକ୍ତି ଇଚ୍ଛା କଲେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାମାଣିକ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଂକଳନ କରି ପାରୁଥିଲେ । ଆଜି ମନୁଷ୍ୟର ଜ୍ଞାନ ଧରୁଥିବା ଅତି ବିସ୍ତୃତ । ବିଶ୍ୱମାନବିକ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରବାହ ବହୁ ବିଭିନ୍ନ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଧାରାରେ ପ୍ରବାହିତ । ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ବି ଏହାର ସମସ୍ତ ଦିଗକୁ ଆୟତ୍ତ କରିବା ଦୂରରେ ଥାଏ ପୂର୍ଣ୍ଣବିବରଣ ଅସମ୍ଭବ । ସେଥିଲାଗି ଆଧୁନିକ ଜ୍ଞାନକୋଷ ବହୁ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ସମବେଦ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାର ଫଳ ।

ଆଜି ଆମର ଜ୍ଞାନ ଉତ୍କାର ଖାଲି ବଢ଼ିନାହିଁ, ସାଧାରଣଙ୍କ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରସାସା ମଧ୍ୟ ବଢ଼ିଛି । ସେଥିଲାଗି ଜ୍ଞାନକୋଷର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ବଦଳିଛି । ଗତ ଶତକରେ ଜ୍ଞାନକୋଷମାନ ବିଶେଷେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଲାଗି ସଙ୍କଳିତ ହେଉଥିଲା । ସମସ୍ତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସହଜ ପ୍ରବେଶ୍ୟ ନଥିଲା । ଏବେ ଏପରି ଜ୍ଞାନକୋଷର ଅସାରତା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି । ବିଶେଷଜ୍ଞଙ୍କ ଲାଗି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳିତ ହେଉଛି । ସାଧାରଣ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଯେଉଁର ସାବଜନୀନ ଉପସ୍ଥାପନରେ

ଆସିବ—ସାଧାରଣ ପାଠକଙ୍କ ପଠନରୁଚିର ଅନୁକୁଳ ହେବ ଓ ଜ୍ଞାନ-ପିସାସା ଚରିତାର୍ଥ କରିବ—ସେଇ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ସଙ୍କଳିତ ହେଉଛି ।

ଜଗତ ବଦଳୁଛି । ଜାଗତିକ ଜ୍ଞାନଧାରା ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ସ୍ଥିର ରହୁ ନାହିଁ । ଆଜି ଯେଉଁ ତଥ୍ୟ ନୂଆ, କାଲି ସେ ପୁରୁଣା ହୋଇ ଯାଉଛି । ଜ୍ଞାନବିଜ୍ଞାନର ଏଇ ଯି ପ୍ର ଗତି ଜ୍ଞାନକୋଷ ପକ୍ଷରେ ଏକ ସମସ୍ୟା । ସେଥିରେ ନିତ୍ୟ ନୂତନ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଲେଖା ହେଉଛି । ନୋହୁଲେ, ଅବୀର୍ତ୍ତନ ତଥ୍ୟସବୁ ସମାବିଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଉନାହିଁ । କୌଣସି ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଯଦି ଅବୀର୍ତ୍ତନ ତଥ୍ୟସବୁର ସମାବେଶ ନ ହୁଏ—ତେବେ ନୂତନ ଗ୍ରାହକଙ୍କଠାରେ ତାର କୌଣସି ମୂଲ୍ୟ ରହେନାହିଁ । ସେଥିରେ ବିନିଯୁକ୍ତ ଶ୍ରମ ଓ ଅର୍ଥ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଅସୁବିଧା ଦୂର କରିବାକୁ ଗତ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବିତ ହୋଇଛି । ଫଳରେ ବିଶିଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଗୁଡ଼ିକୁ ଆଧୁନିକତମ ଜ୍ଞାନଧାରାରେ ସମ୍ବଳ ବସ୍ତୁପାଇ ପାରୁଛି ।

ଜ୍ଞାନକୋଷ-ନବୀକରଣର ଉପାୟ

ଅଧିକାଂଶ ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତ ଜ୍ଞାନକୋଷ କ୍ରମାଗତ ଭାବରେ ପରିପୁରକ ଶ୍ରେମାନ ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ସହଜରେ ନବ ପରିଚ୍ଛାତ ତଥ୍ୟସବୁ ଆହରଣ କରା ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଅଳ୍ପ ବ୍ୟୟସାଧ୍ୟ । ବୃହଦ୍‌କାୟ ଜ୍ଞାନକୋଷଗୁଡ଼ିକର ସଙ୍କଳନ ଓ ପ୍ରକାଶରେ ଦୀର୍ଘକାଳ ଲାଗେ । ଏହି ସମୟରେ ପୃଥିବୀର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଅବସ୍ଥା ଉପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇ ପରିପୁରକ ଶ୍ରେମାନ ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥାଏ । ଯେମିତି ଜାପାନୀ ଜ୍ଞାନକୋଷ । ୧୯୪୫ରେ ଏହାର ପ୍ରଥମ ସଙ୍କଳନ ପ୍ରକାଶ ପାଇବାକୁ ୨୫ ବର୍ଷ ଲାଗିଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଶ୍ୱଯୁଦ୍ଧର ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓ ସମକାଳୀନ ଘଟଣା ପଥରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ଗାରି ନ ଥିଲା । ସେଥିଲାଗି ୧୯୪୮ରେ ପୁଣି ଏହାର ତିନୋଟି ପରିପୁରକ ଶ୍ରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇ ଥିଲା । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ପରିପୁରକ ଶ୍ରେ ପ୍ରକାଶକୁ ଜ୍ଞାନ-କୋଷ ନବୀକରଣର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟରୂପେ ଅବଲମ୍ବନ କରାଯାଇଛି । ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବିଶିଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନକୋଷ । ବ୍ୟୟସାଧ୍ୟ ହେବାରୁ

୧୯୩୩ରୁ ଏହାର ନୂତନ ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶ ବନ୍ଦ କରି ଦିଆ ହୋଇଛି । ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ବାର୍ଷିକ ପରିପୁରକ ଶତ୍ରମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି ।

ଆମେରିକା ଭଳା କେତେକ ଦେଶରେ ଜ୍ଞାନକୋଷଗୁଡ଼ିକ ଅବର ପ୍ରକାଶିତ ହେବା ଯେଉଁ ଶୀଘ୍ର ତା'ର ପୁନର୍ମୁଦ୍ରଣ ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥାଏ । ଏଠାରେ ଯାନ୍ତ୍ରିକ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନୂତନ ମୁଦ୍ରଣରେ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ସଂଶୋଧନ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧନ କରାଯାଇଥାଏ । ଯେଉଁ ପ୍ଲେଟ୍‌ରୁ ଜ୍ଞାନକୋଷ ମୁଦ୍ରିତ ହୁଏ, ସେଗୁଡ଼ିକ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ସେଥିରୁ ଅନାବଶ୍ୟକ ଅଂଶ ବାଦଦେଇ ନୂତନ ଶତ୍ରମାନ 'କମ୍ପୋଜ' କରି ଦିଆଯାଏ । ଜ୍ଞାନକୋଷଗୁଡ଼ିକ ନିତ୍ୟନୂତନ କରି ରଖିବା ଲାଗି ଏହା ବେଶ ଚମତ୍କାର ବ୍ୟବସ୍ଥା । କିନ୍ତୁ ସବୁଷେଷରେ ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ବିଶ୍ଵଯୁଦ୍ଧ ପରେ ଫରାସୀ ଦେଶରେ ଏକ ନୂତନ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବିତ ହୋଇଛି । ୧୯୪୮ରେ ପ୍ରକାଶିତ ବିପୁଳକାୟ ଫରାସୀ ଜ୍ଞାନକୋଷକୁ ଲଜ୍‌ଲିଭର୍ ବା ଅବଳା ଆକାରରେ ରଖାଯାଇଛି । ଯେଉଁ ପ୍ରକଳର ବିଶେଷ ପରିମାର୍ଜନ, ପରିବର୍ଦ୍ଧନ ବା ପରିବର୍ଦ୍ଧନ ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଛି, ସେଗୁଡ଼ିକର ପୁନର୍ମୁଦ୍ରଣ କରାଯାଏ । ଏହି ପୁନର୍ମୁଦ୍ରିତ ପୃଷ୍ଠାଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଥାୟୀ ଗ୍ରାହକଙ୍କୁ ବିତରଣ କରାଯାଏ ଓ ଗଚ୍ଛିତ ସେଟମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଖଣ୍ଡି ଦିଆଯାଏ । ଯେଉଁ ପୁରୁଣା ଜ୍ଞାନକୋଷ ବାରମ୍ବାର ମୁଦ୍ରିତ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ସେଠାରେ ଏ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ । ପ୍ରକାଶକ ଓ ଗ୍ରାହକ, ଉଭୟଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅଳ୍ପ ବ୍ୟୟସାଧ୍ୟ । ଆମେରିକାରେ ଏବେ କେତେକ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଏ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଏହା ଲୋକପ୍ରିୟ ହେଉନାହିଁ । ଧନକୁଟିରର ଆମେରିକାର ପାଠକ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରିକମାନେ ପୁରୁଣା ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ନୂଆ ପୃଷ୍ଠା ଯୋଡ଼ି କାମ ଚଳେଇ ନେବାକୁ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହନ୍ତି । ପ୍ରତିବର୍ଷ ସେଠାରେ ନୂଆ ଧରଣର ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି, ପୁରୁଣା ଜ୍ଞାନକୋଷଗୁଡ଼ିକର ନୂତନ ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶ ହାଉଛି । ସେମାନେ ପୁରୁଣା ଜ୍ଞାନକୋଷକୁ ଆଦର କରିବେ କାହିଁକି ? ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଫ୍ରାନ୍ସ ଓ ଆମେରିକାରେ

ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନରେ ମଧ୍ୟ ପଥେଷ୍ଟ ସାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଅମେରିକାରେ ଜ୍ଞାନକୋଷଗୁଡ଼ିକ ଯାନ୍ତ୍ରିକ ଉପାୟରେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ସ୍ଥାୟୀ ସହକାରୀ ସଂପାଦକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅତି କାଳୀର ସମ୍ପାଦନା ଭଳି ସଙ୍କଳିତ ହୁଏ । ସାମ୍ବାଦିକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସହଜରେ ପାଠକଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରି ପାରିବା ଭଳି ତଥ୍ୟ ପରିବେଷଣ କରି ଯାଇଥାଏ । ସ୍ଥାୟୀ ମୂଲ୍ୟରେ ଗୁପ୍ତତା ହେବାଭଳି ଲେଖାଗୁଡ଼ିକରେ କୌଣସି ସାହାଯ୍ୟକ ଉପାଦାନ ନ ଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜ୍ଞାନକୋଷର ପ୍ରବନ୍ଧ-ମାନ ଦେଶର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଲେଖକମାନଙ୍କର ଲିଖନ-ସାଧନ ଦେଇ ଆମ୍ଭ ପ୍ରକାଶ କରେ । ସେଥିଲାଗି ସେ ଗୁଡ଼ିକ ଶୀଘ୍ର ପୁରୁଣା ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ, ସାହାଯ୍ୟ ମୂଲ୍ୟ ଲାଗି ପାଠକ ଆଦର କରନ୍ତି ।

ସଂକଳନ ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ସଂପାଦନା

ଜ୍ଞାନକୋଷର ସାର୍ଥକତା ଦୁଇଟି ବିଷୟ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ପ୍ରଥମତଃ ତଥ୍ୟଗତ ପୂର୍ଣ୍ଣତା, ଦ୍ଵିତୀୟତା ବ୍ୟାବହାରିକ ସୁବିଧା । ଏଥିପ୍ରତି ସଂପାଦନା ସଂସ୍ଥା ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇଥାନ୍ତି । ବ୍ୟାବହାରିକ ସୁବିଧା ଲାଗି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଅଭିଧାନ ସଙ୍କଳନରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କେତେକ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବିତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ଅକ୍ଷର-ସମ୍ମତରେ ସଜା ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତି ପୃଷ୍ଠା ଶୀର୍ଷକରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ଶବ୍ଦମାନ ଦିଆ ହୁଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅଧିକ ତଥ୍ୟ ଆହରଣରେ ପାଠକକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ଲାଗି, ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଶେଷରେ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ ସୂଚୀ ଓ ଆବଶ୍ୟକ ସ୍ଥଳରେ ପୃଷ୍ଠାନ୍ତର ବା ପ୍ରସଙ୍ଗାନ୍ତର ଆନୁରୂପ ବିଷୟରେ ସୂଚନା (Cross references) ଦିଆ ହୋଇଥାଏ । ବିଷୟର ଦ୍ରୁତ ଅବବୋଧ ପାଇଁ ସହଜରେ ଆଖିରେ ପଡ଼ିଲା ଭଳି ବଡ଼ ବଡ଼ ଅକ୍ଷରରେ ଉପଶୀର୍ଷକମାନ ଓ ଯେଥି ସହିତ ପରଖାଯିବ, ଛବି, ମାନଚିତ୍ର ଆଦି ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ବଡ଼ ବଡ଼ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ବିଷୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିକା ଓ ଅଭିଧାନ ସୂଚନା ସମ୍ବଳିତ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଶତ୍ରମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏଥିରେ ଅନେକ ସମୟରେ ପ୍ରବନ୍ଧ-ଗୁଡ଼ିକର ବିଶେଷ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଓ ଉପଯୋଗିତା ବିଷୟରେ ସୂଚନା ଦିଆ ଯାଇଥାଏ ।

ଜ୍ଞାନକୋଷର ଅଭିମୁଖ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ପ୍ରଥମ କାର୍ଯ୍ୟ । ବିଶେଷଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଦେଶର ସାମ୍ବୃତ୍ତିକ ଜୀବନର ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ଥାନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ସଂସାଦକମଣ୍ଡଳୀ ଏ ଅଭିମୁଖ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଥାଆନ୍ତି । କେଉଁ ବିଶୟ ପ୍ରତି କି ପରିମାଣରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେବାକୁ ହେବ, ସ୍ଥାନୀୟ ସମସ୍ୟା ପ୍ରତି ଲେଖକଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ କଣ ହେବ, ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକର ଲିଖନ-କ୍ରମରେ କିପରି ଟିକ୍ୟ ରହିବ—ଏହିସବୁ କଥା ପ୍ରଥମେ ସ୍ଥିର ହୋଇଥାଏ । ବିଶିଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକର ବିଶ୍ଳେଷଣ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ପରିସର, ଐତିହାସିକ ଝଙ୍କାଣ-କ୍ରମ, ଭୂଗୋଳାତ୍ମକ ବିବରଣୀ ଆଦି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ରମରେ ଲେଖା ହୋଇଥାଏ । ଫଳରେ ଏହା ଶୁଦ୍ଧ ଲେଖକଙ୍କ ଲିଖିତ ବିଶିଷ୍ଟ ରଚନାର ସଂଗ୍ରହ ମାତ୍ର ନ ହୋଇ, ଏକ ସୁପରିକଳ୍ପିତ ଧାରାରେ ଗ୍ରଥିତ ହୁଏ ।

ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନକୋଷର ଆଦର୍ଶ

ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନକୋଷ ବିଶ୍ୱମାନସ-ଲେଖକ ମୁକୁର । ଏହାର ବିଶ୍ୱର-ଧାରା ସ୍ୱାଧୀନ ଓ ନିରସେଷ ହେବ । ଏହାର ତଥ୍ୟଗୁଣ କୌଣସି ଜାତି ବା ମତବାଦର ସ୍ୱାର୍ଥରେ ବିକୃତ ହେବ ନାହିଁ—ଏହା ଆଜିର ଆଦର୍ଶ । କିନ୍ତୁ ଆଧୁନିକ ଦୁନିଆରେ ଜାତୀୟ ସ୍ୱାର୍ଥ ସଂଘର୍ଷ ଓ ବିରୋଧମାନ ଭାବ-ସଂଘାତକୁ ପ୍ରବଳ । ଏଥିରେ ଏ ଆଦର୍ଶ ରକ୍ଷାକରିବା ବଡ଼ କଠିନ । ସାବଜମାନତା ଓ ସତ୍ୟାନୁରଞ୍ଜିତା ସବୁବେଳେ ସବୁ ଜ୍ଞାନକୋଷର ଲକ୍ଷ୍ୟ ରୂପେ ଘୋଷିତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯଥାର୍ଥରେ ଲାଭିତ ହେଉଛି ନାହିଁ ।

ସତ୍ୟ ପ୍ରଳ ଅବିଚଳିତ ନିଷ୍ଠାର ଆଦର୍ଶ ଆଧୁନିକ ଜ୍ଞାନକୋଷର ପିତା ଫରାସୀ ଦାର୍ଶନିକ ଦ'ଦେସେ ସବୁ ପ୍ରଥମେ ଦେଖାଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଫରାସୀ ଦେଶର ଚଳାଚଳିତ ସାମନ୍ତ-ଶାସନର ବିରୋଧ ଓ ନିର୍ମାତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଭ୍ରୂଷେଷ ନ କରି ସେ ଶାସନର ଅସାରତା, ମିଥ୍ୟା, ପ୍ରବଞ୍ଚନା ଓ ଦୁର୍ବଳତାର ଯଥାର୍ଥ ଚିତ୍ର ନିଜ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଦେଇଥିଲେ । ଏହା ମଳରେ ଥିଲା ବିଶ୍ୱଜନନ ମଙ୍ଗଳ ସାଧନର ମହାନ,

ଭଦ୍ରେଣ୍ୟ । ବିଭିନ୍ନ ଧାରାରେ ପ୍ରବାହିତ ବିଶ୍ୱମାନବିକ ଜ୍ଞାନଧାରାକୁ ଏକତ୍ର କରି, ସମକାଳୀନ ସମାଜରେ ପ୍ରବାହିତ କରେଇବା ଓ ଭବିଷ୍ୟତ ବଂଶଧରଙ୍କ ଲାଗି ଏହି ଜ୍ଞାନ ମହାକିମ୍ବଦ ଧାରା ଅବିଚଳିତ ରଖିବାର ପ୍ରୟାସ ସେ କରୁଥିଲେ । ଭବିଷ୍ୟତ ବଂଶଧର ଯେସରି ଅଧିକ ଜାଣିବେ ଓ ଜାଣି ସୁଖୀ ହେବେ, ସେଇ ଚିନ୍ତା ତାଙ୍କୁ ଘାରିଥିଲା । ମନୁଷ୍ୟକୁ ଚରଜାଗ୍ରତ ରଖିବା, ତାଙ୍କର ଘୋଷିତ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ଏହାହିଁ ଜ୍ଞାନକୋଷର ଚରନ୍ତନ ଆଦର୍ଶ ।

ଏଇତ, ଜି.ଉ.ମେଲ୍‌ସ୍ ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନକୋଷର ଅଦର୍ଶ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଆଜିକୁ କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଲେଖିଥିଲେ, “ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନକୋଷର ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା ସୁବୋଧ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ଓ ଆଧୁନିକତମ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ସମୃଦ୍ଧ ହେବ । ଆମ ସମାଜର ମୁଖ୍ୟ ଭାବଧାରା, ଜ୍ଞାନବିଜ୍ଞାନର ସମସ୍ତ ଶାଖାର ସାଧାରଣ ସରବସ୍ତୁ ଓ ପ୍ରଧାନ ତଥ୍ୟାବଳୀ, ବିଶ୍ୱଜଗତର ଯଥା-ସମ୍ଭବ ବିସ୍ତୃତ ଓ ସତ୍ୟମୂଳକ ଚିତ୍ର, ପୃଥିବୀର ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ଓ ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ସାରର ମୂଳସ୍ରୋତ ବିଷୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ବିଶ୍ୱସ୍ତ ସୂଚନା ଏଥିରୁ ଖୋଜି ପାଇବା ଲାଗି କୌଣସି ଅସୁବିଧାରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହେବ ନାହିଁ; କିମ୍ବା ବିଶେଷ ଶ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରାଯିବ ନାହିଁ । ଯେଉଁସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟଧାରା ବା ମତବାଦ ପ୍ରଚଳିତ, ସେ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୋଟିଏ ଅଧିକ ମତବାଦର ସାମାନ୍ୟ ନୁହେଁ, ସୁନିବୀଡ଼ିତ ଓ ସୁସମ୍ଭବ ବିବରଣୀ ଓ ପ୍ରତିସାଦକ ଯୁକ୍ତିସବୁ ସହଜରେ ଆମେ ଏଥିରୁ ପାଇପାରୁବା ।

“ଏ ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନକୋଷ ହେବ ପୃଥିବୀର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୁଦ୍ଧିମାନ ବ୍ୟକ୍ତିର ମାନସିକ ଭିତ୍ତି । ଏହା ଜୀବନ୍ତ, ପ୍ରତିନିୟତ ସରିବର୍ଦ୍ଧିତ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉଥିବ । ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ମୌଳିକ ଭାବୁକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହା ବାରମ୍ବାର ସଂଶୋଧିତ ହେଉଥିବ । ଆବଶ୍ୟକ ଅଂଶ ନୂତନ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏଥିରୁ ଅନାବଶ୍ୟକ ଅଂଶତକ ବାଦ ଦିଆଯାଉଥିବ । ଏହାର ସ୍ଥାୟୀ ସମ୍ପାଦକାୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଓ ଗବେଷଣା ମନ୍ଦିର ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ରଖୁଥିବେ । ସମସ୍ତ ତଥ୍ୟର ଯଥାର୍ଥତା ଓ ସତ୍ୟତା ନିରୂପଣରେ ଏହା ହେବ ଏକମାତ୍ର

କଷଟି । ସ୍ମର କଳେଜର ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଲାଗି ଏହା ହେବ ମୌଳିକ
ଉପାଦାନର ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ।

“ଏଭଳି ଏକ ଜ୍ଞାନକୋଷ ହେବ ବିଶ୍ୱସ୍ପଷ୍ଟର ବାଇବେଲ୍ ।
ଏହା ସବୁପ୍ରକାର ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସରୁ ମୁକ୍ତ ହେବ । ଶକ୍ତିର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଓ
ବିଶିଷ୍ଟ ବୌଦ୍ଧିକ ସାଧନ ଦ୍ୱାରା ଆଜି ଯାହା ହୋଇ ପାରୁନାହିଁ, ତାହା
କରିବାକୁ ଏହା ସମର୍ଥ ହେବ । ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱକୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ମନରେ
ବାନ୍ଧି ପାରିବ ।”

ଜ୍ଞାନକୋଷ ଯେଉଁ ଦେଶରେ ରଚିତ ହୋଇନାହିଁ—ତାହା
ସତ୍ୟତାଲୋକରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ବୋଲିବାକୁ ହେବ । ଜ୍ଞାନକୋଷ
ଦେଶର ମାୟୁକ୍ତକ ଓ ବୈଷୟିକ ବିକାଶର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାନଦଣ୍ଡ । ଯେଉଁ
ଦେଶ ଯେତକ ସତ୍ୟ ଓ ଉନ୍ନତ, ସେ ଦେଶରେ ସେତେ ବିଭିନ୍ନ
ଧରଣର ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଜ୍ଜିତ ହେଉଛି । ଫଳରେ, ଦେଶର
ସାଧାରଣ ନାଗରିକ, କାରଖାନାର ଶ୍ରମିକଙ୍କଠାରୁ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଛାତ୍ର,
ଅଧ୍ୟାପକ ଓ ବିଶେଷଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ଦେଶ ବିଦେଶର ଜ୍ଞାନ
ସମୁଦ୍ରର ଅବଗାହନ ସୌଭାଗ୍ୟ ଲାଭ କରୁଛନ୍ତି । ଦେଶରେ ବିଶ୍ୱ ଓ
ବିଶ୍ୱରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭୂମିକା ସେମାନେ ସହଜରେ କଳନା କରି
ପାରୁଛନ୍ତି । ଏଇ ସ୍ୱପ୍ରସାରିତ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟ-
କ୍ଷେତ୍ରରେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଛି, ନୂତନ ଉଦ୍ଭାବନରେ ଶକ୍ତି ଯୋଗାଉ
ଅଛି । ବିଭିନ୍ନ ଦେଶରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଜ୍ଜିତ
ହେଉଛି, ତାର ବିବରଣୀ ଦେଲେ, ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ହେବ । ଯୁଗାନ୍ତକାଳୀ
ମାନବ ପ୍ରତିଭା, ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ସାଧନା-ଶକ୍ତି ଆଧୁନିକ ଜ୍ଞାନକୋଷକୁ
ବିଶ୍ୱ-ମାନସର ମୁକୁର କରିଛି । ପୃଥିବୀର କେତୋଟି ବିଶିଷ୍ଟ
ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ—ଏହା ଅନୁଭୂତ ହେବ ।

ବିଭିନ୍ନ ଇଉରୋପୀୟ ଦେଶରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ

ଆଧୁନିକ ସଭ୍ୟତା ପ୍ରଥମେ ପଶ୍ଚିମ ଇଉରୋପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରାସ କଲା । ଏହା ମୂଳରେ ଥିଲା ନବଜାଗରଣ ଓ ଶିଳ୍ପ ବିପ୍ଳବ । ଏହି ନବଜାଗରଣ ଯୁଗରେ ମନୁଷ୍ୟର ଚିନ୍ତାଧାରା ବିପ୍ଳବ ପ୍ରବାହରେ ଗତି କଲା, କର୍ମଶକ୍ତି ନାନା ଦିଗରେ ଧାବିତ ହେଲା । ନୂତନ ଦେଶ ଆବିଷ୍କାର, ପ୍ରତ୍ନ ସମ୍ପଦର ଉଦ୍ଧାର, ବୈଜ୍ଞାନିକ ଉଦ୍ଭାବନ ଓ ଯନ୍ତ୍ର ଶିଳ୍ପର ସଂଗଠନ ମାନବର ଜ୍ଞାନ ପରିଧି ବିସ୍ତୃତକର କଲା । ଏଥିରୁ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ ଲାଗି ଅତି ଅନୁକୂଳ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ପ୍ରଥମେ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ଚେମ୍ବରଜ୍ଞ ଚେଷ୍ଟାରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଥିଲା । ଅନ୍ୟ ଇଉରୋପୀୟ ଦେଶରେ ଏହାର ଆଦର ହେଲା । ଫରାସୀ ଦେଶର ଜଣେ ପ୍ରକାଶକ ସେ କାଳର ବିଖ୍ୟାତ ଫରାସୀ ଲେଖକ ଥି'ଦେସୋଙ୍କୁ ଏଇ ଇଂରେଜୀ ଜ୍ଞାନକୋଷଟିକୁ ଫରାସୀ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରି ଦେବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ । ଥି'ଦେସୋ ଅନୁରୋଧ ଗ୍ରହଣ କଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ ଖାଲି ଅନୁବାଦରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେବା ଲୋକ ନ ଥିଲେ । ସେ ନୂଆ ଭାବରେ ଫରାସୀ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଂକଳନ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ବୈଜ୍ଞାନିକ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି, ଔଲ୍‌ଡେସ୍‌ବାର ଓ ରିଖୋଙ୍କ ଭଳି ଲେଖକ ତାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଆଗରର ହେଲେ । ଏହି ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ବୈପ୍ଳବିକ ଆଦର୍ଶ ଘେନି ଏ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଆତ୍ମ-ପ୍ରକାଶ କଲା । ଏହାପ୍ରତି ସରକାରୀ ବିରୋଧ ଖବର ହେଲା । ସଙ୍କଳୟିତାଙ୍କୁ ନ ଜଣାଇ ଭାର୍ତ୍ତ ପ୍ରକାଶକ ଏହି ମହାଗ୍ରନ୍ଥକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ଯାଇ, କେତେକାଂଶରେ ବିକଳିତ କରିଦେଲେ । ଏ ସମସ୍ତ ଝଡ଼ ଝଞ୍ଜା ଭିତରେ ୧୭୫୧ ରୁ ୧୭୫୭-ଦୀର୍ଘ ଏକୋଇଶି ବର୍ଷର ସାଧନା ଫଳରେ ପୃଥିବୀର ଏଇ ପ୍ରଥମ ମହାନ୍ ଜ୍ଞାନକୋଷ ୩୫ ଖଣ୍ଡରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ଥି'ଦେସୋ ଔଲ୍‌ଡେସ୍‌ବାର ଏହା ସମ୍ପାଦନା ଥି'ଦେସୋଙ୍କୁ ଲେଖିଥିଲେ, “ତୁମ ଗ୍ରନ୍ଥ ବାବେଲର ପ୍ରମୁ ଉଲ୍ଲି ବିପ୍ଳବ । ଏଥିରେ ଭଲ ମନ୍ଦ, ଘଟ ମିଛ, ଦୁଃଖ ସୁଖ,—ସବୁ ବିଷୟ ରୂପ ପାଇଛି ।” ଉନବିଂଶ ଶତକର ଇଉରୋପରେ ଏହା ବିଶେଷ ଆଦୃତ ହୋଇଥିଲା । ନୂତନ ଗଣତନ୍ତ୍ରର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲା । ଏବେ

ବି କଳା, ଦର୍ଶନ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରି ଆସନ୍ତି ।

ଭ୍ରମବଂଶ ଶତକର ଶେଷ ଅଂଶକୁ ପ୍ରସାସୀ ଦେଶରେ ଆହୁରି କେତୋଟି ବର୍ଷକୁ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଲବେଇଙ୍କ ଅଭିଧାନ (୧୮୭୭—୧୮୯୦ ମଧ୍ୟରେ ୧୭ ଖଣ୍ଡରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ) ଓ ଲ ବ୍ରାନ୍, ଅ'ସିକ୍ଲୋପେଡ଼ (୧୮୮୭—୧୯୦୨ ମଧ୍ୟରେ ୩୦ ଖଣ୍ଡରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ) ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏକାଧାରରେ ଅଭିଧାନ ଓ ଜ୍ଞାନକୋଷ—ଉଭୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟସାଧନ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଲବେଇଙ୍କ ଅଭିଧାନ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଥିଲା । ବର୍ଷକୁ ସାହିତ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ, ପ୍ରମାଣ ପ୍ରମାଣ କ୍ଲାସିକେଲ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ଶିଳ୍ପକୃତ ବିଷୟରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆଲୋଚନା—ଏହାର ବିଶେଷତ୍ୱ । ଏହାର କେତେକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସଂସ୍କରଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସହଜ ବ୍ୟବହାର ଉପଯୋଗୀ ହୋଇଥିବାରୁ ଅନ୍ୟ ଦେଶରେ ଏହାର ଖୁବ୍ ଆଦର ହୋଇଥିଲା । ଏହାର ଆଦର୍ଶର ଅନୁ-କରଣରେ ଜ୍ଞାନକୋଷମାନ ସଙ୍କଳିତ ହେଲା । ବଂଶ ଶତକର ଶେଷ ପ୍ରସାସୀ ଜ୍ଞାନକୋଷ “ଅ'ସିକ୍ଲୋପେଡ଼ ପ୍ର'ସେ”ର ସଂକଳନ କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଶ୍ୱଯୁଦ୍ଧ ପୂର୍ବେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ୧୯୪୮ରେ ଏହା ଏକୋଇଶି ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏହାକୁ ଅବକ୍ଷା ରଖା ଯାଇଛି । ପ୍ରତି ନିୟୁତ ଏହା ସରବର୍ଜିତ ଓ ସରବର୍ଜିତ ହେଉଛି । ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଂକଳନର ଏହା ଏକ ଜୀବନ୍ତ ଅନୁଷ୍ଠାନ, ଏକ ନବୀନ ଆଦର୍ଶ । ଏହାବ୍ୟତୀତ ନାନା ବିଶେଷ ଧରଣର ଜ୍ଞାନକୋଷ ଏଦେଶରେ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଛି । ଏବେ “ଅ'ସିକ୍ଲୋପେଡ଼ ଦୁଏ ଲ ପେଲୁଇଆଦ୍” ନାମରେ ଏକ ନୂତନ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଅନୁଷ୍ଠାନର କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରା ହୋଇଛି । ଏହି ଜ୍ଞାନକୋଷ ଚିରାବର୍ତ୍ତ ଅକ୍ଷର ହିମ ଗୁଡ଼ି ନୂତନ ଭାବରେ ବିଷୟ ହିମରେ ସଙ୍କଳିତ ହେଉଛି । ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ଦେଶ ଜାତିକୁ ସମାନ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ ଏହାର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଆହରଣ କରା ଯାଉଛି । ଏହାର ସାହିତ୍ୟଭାଗର ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀ ପ୍ରାଚୀନ, ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ଲୋକ-ସାହିତ୍ୟ ବିଷୟକ ଆଲୋଚନା ଦେଇ ଆହୁପ୍ରକାଶ କରାଯିବ ।

ଜ୍ଞାନ ବିଜ୍ଞାନ ବ୍ୟବସାୟ ଜର୍ମାନୀର ପ୍ରତ୍ୟୁ ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ଗତ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ଧରି ଏ ଦେଶରେ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଜ୍ଞାନକୋଷମାନ

ସଙ୍କଳିତ ହୋଇ ଆସୁଛି । ୧୮୭୦ରେ ଜର୍ମାନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା । ତା' ପୂର୍ବରୁ ସ୍ୱୟତନ୍ତ୍ର ଜର୍ମାନ ନରସଭାମାନଙ୍କ ପୃଷ୍ଠ-ପୋଷକତାରେ ପ୍ରଥମ ବିଖ୍ୟାତ ଜର୍ମାନ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଥିଲା । ୧୭୩୨-୧୭୪୦—ଏହି ଅଠରବର୍ଷ କାଳ ଏଥିଲଗି ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଏକତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଏହି ଜ୍ଞାନକୋଷ ୨୪ ଖଣ୍ଡରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଥିରେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକ ଜର୍ମାନର ମୂଳ ସୋମାଣ୍ଟିକ ଆହାର ପ୍ରକାଶ ଦର୍ଶିଥିଲା । ଜର୍ମାନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ଉଦ୍‌ଯୋଗ ଭିତରେ ପୃଥିବୀର ଜ୍ଞାନରାଜ୍ୟର ଶୀର୍ଷସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରି ଏ ଦେଶରେ ଉଦ୍ୟମ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ତାର ନିଦର୍ଶନ ଏର୍ସ (Ersch) ଓ ଗ୍ରୁବାର (Gruber)ଙ୍କ ସଙ୍କଳିତ ପୃଥିବୀର ବୃହତ୍ତମ ଜ୍ଞାନକୋଷ ୧୮୧୮ରୁ ୧୮୪୦—ଏହି ବଡ଼ଶବ୍ଦମଧ୍ୟରେ ଏହାର ୧୭୦ଟି ଶ୍ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ନାନା ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ କାରଣରୁ ଶେଷ କେତୋଟି ଶ୍ରେ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଅଳ୍ପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ବିଜ୍ଞାନର ସମସ୍ତ ଶାଖା ପ୍ରଶାଖାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମାନ୍ତସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ପାଇଁ ଆମ୍ଭ କେଉଁଠି ଏଭଳି ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ହୋଇ ନାହିଁ । ଏହିସବୁ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଅତି ବିପୁଳକାୟ ହୋଇଥିବାରୁ ସାଧାରଣ ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ବିଶେଷ ଉପଯୋଗୀ ନୁହେଁ । ସାଧାରଣଙ୍କ ବ୍ୟବହାରରେ ଆସିଲା ଭଳି ଅନେକ ସାନ ସାନ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଏ ଦେଶରେ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଛି । ସମସ୍ତ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତର ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀଙ୍କ ନିକଟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଅତି ପ୍ରିୟ । ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ବିଷୟରେ ଯୁକ୍ତାନୁସୂଚୀ ତଥ୍ୟ ପରିବେଶଣ ଏଥିର ବିଶେଷତ୍ୱ ।

ଇଂଲଣ୍ଡକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଇଉରୋପୀୟ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ପେନ୍, ଇଟାଲି, ପୁରୁଷାରଲ୍ୟାଣ୍ଡ, ପୁରୁଡେନ୍, ହଲେଣ୍ଡ, ଡେନ୍‌ମାର୍କ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶରେ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ଜ୍ଞାନକୋଷମାନ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଛି । ତେବେ ଏ ଦିଗରେ ଟପ୍ପନ ଓ ଇଟାଲିର ଦାନ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ବିଶ୍ୱ ଶତକର ବୃହତ୍ତମ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସ୍ପେନସ୍ ଏସ୍ପାସା (Espana) ୧୯୦୫-୧୯୨୩ ମଧ୍ୟରେ ୭୦ ଖଣ୍ଡରେ ସଂକଳିତ ହୋଇଛି । ଏହା ଜୀବନ୍ତ । ଏହାର ଏବେ ଦଶୋଟି ପରିପୂରକ ଖଣ୍ଡ ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାଗରେ

ସଙ୍କଳିତ ସୁନୀ ଓ ଅଧ୍ୟୟନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିକା ଖଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏଥିରେ ଅଶୀଲକ୍ଷ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଏକଲକ୍ଷ ପଞ୍ଚାବନ ହଜାର ଜାବନୀ ସଂସ୍କୃତାନ୍ତ ହୋଇଛି । ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ଭୌଗୋଳିକ ବିବରଣୀ ସହିତ ନଗର-ଗୃହକର ମାନଚିତ୍ର ଦିଆ ହୋଇଛି । କେବଳ ସ୍ତେନ ବିଷୟକ ସମସ୍ତ ତଥ୍ୟ ଏକ ସ୍ୱଳ୍ପଲ୍ଲ ଖଣ୍ଡ ହୋଇଛି । ପରସ୍ପରି ଲଭେକ୍ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଏହାର ଅଦର୍ଶ । ଏକାଧାରରେ ପରିଧାନ ଓ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଉଭୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରୁଥାଏ ।

ଉତ୍ତରୋପ ଖଣ୍ଡରେ କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଦେଶରୁପେ ଇଟାଲୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏ ଦେଶରେ ଅଧୁନିକତମ ଜ୍ଞାନକୋଷ ୧୯୨୯—୧୯୩୯ ମଧ୍ୟରେ ୩୯ ଖଣ୍ଡରେ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଛି । ଏଥିରେ ଶିଳ୍ପ ଓ କଳା ଅଲେକନା ଅଂଶ ଅତି ସମୃଦ୍ଧ, ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଅଧୁନିକ ଶିଳ୍ପକୃତରେ ସମ୍ବେଷ୍ଟ । ଶିଳ୍ପୀ, କଳାବିତ୍ ଓ ବ୍ୟାପାରକ ଲଗି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଶେଷ ଉପଯୋଗୀ । ଉପ ଦେଶରେ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ସରକାର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବା ପରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସରକାରୀ ଆୟୋଜନରେ ୧୯୨୭—୩୦ ମାତ୍ର ଅଠବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ବିପୁଳକାୟ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଛି । ମାର୍କ୍ସବାଦ୍ ବିଚାରଧାରା ଏହାର ପ୍ରଧାନ ପରିମ୍ପନ୍ୟ ।

ଇଂଲଣ୍ଡ ଓ ଆମେରିକାରେ

ବ୍ରିଟିଶ ଜ୍ଞାନକୋଷ ‘ବ୍ରିଟାନିକା’ ସହିତ ଅମ ଦେଶରେ ସମସ୍ତେ ପରିଚିତ । ‘ବ୍ରିଟାନିକା’ ପୂର୍ବରୁ ତେନ୍ଦାରଙ୍କ ସାଇକ୍ଲେ ପିଡ଼ିଆ ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର କଲେକ୍ଟରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ଅଧୁନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପ୍ରଥମ ଜ୍ଞାନକୋଷ ‘ବ୍ରିଟାନିକା’ ଦ୍ୱିଦେଶେଙ୍କ ବିଖ୍ୟାତ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାର ୧୭ବର୍ଷ ପରେ ୧୭୬୮ ଖ୍ରୀ: ଅ:ରେ ଏହାର ଅଦ୍ୟ ପ୍ରକାଶନ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ‘ବ୍ରିଟାନିକା’ ପ୍ରକାଶନ ଇତିହାସ ଦୃଢ଼ କୌତୁକାବହ । ପ୍ରଥମେ ଏହା କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁସ୍ତିକା ଆକାରରେ ସପ୍ତାହକୁ ସପ୍ତାହ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂଖ୍ୟା ଛାତ୍ର ଅଠ ପେନ୍ସ ମୂଲ୍ୟରେ ବିକ୍ରି ହେଉଥିଲା । ଗ୍ରାହକ ସହକରୁ ଅଧିକ ନ ଥିଲେ । ତଳିବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ପ୍ରଥମ ସମ୍ପାଦଣୀ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା । ତଳିଖଣ୍ଡରେ ବିଭିନ୍ନ

‘ବ୍ରହ୍ମାନିକାର’ ମୋଟ ପୃଷ୍ଠା ୫୩୩ ଥିଲା ମାତ୍ର ୨୨୭° । ଅତୀତ ସଂସ୍କରଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାର ବିଶେଷ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ନବମ ସଂସ୍କରଣକୁ ନୂଆ ଭାବରେ ସଂଶୋଧନ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧନ କରିବାର ଯେ ଜନା ହୋଇଥିଲା । ୧୮୬୫ରୁ ୧୮୮୯ ଏହି ୧୪ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ନୂତନ ନବମ ସଂସ୍କରଣ ସଜ୍ଜିତ ହେଲା । ୧୯୨୯ରେ ପ୍ରକାଶିତ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ୧୪ଶ ସଂସ୍କରଣକୁ ସବୁଠାରୁ ପ୍ରାମାଣିକ ସଜ୍ଜିତ । ଏହା ୨୪ଖଣ୍ଡରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମାନିକାର କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଜାତୀୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ପ୍ରଧାନ ଥିଲା । ଏବେ ଏହା ଅନ୍ତର୍ଜାତୀୟ ବିଶ୍ୱରାଶିରେ ପୃଷ୍ଠ ହେଲା । ଲଣ୍ଡନ ଓ ନିଉୟାର୍କରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉପଦେଷ୍ଟା ସମିତି ଓ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟମାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ମନୁଷ୍ୟର ଋମ ଦର୍ଶନ ଜ୍ଞାନରାଶିର ଅନ୍ତରଣ ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଲା । ୧୯୩୩ରୁ ‘ବ୍ରହ୍ମାନିକା’ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶ ପାଇବାକୁ । ତାହା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅବଶ୍ୟକମତେ ପରିପୁରକ ଖଣ୍ଡମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି । ତଥାପି ‘ବ୍ରହ୍ମାନିକା’ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ପରମ୍ପରାରୁ ମୁକ୍ତ ହେଇ ପାରିନାହିଁ । ସମାଲୋଚକଙ୍କ ମତରେ ଏଥିରେ ଏହା ବିଶ୍ୱ ଜ୍ଞାନକୋଷର ଆଦର୍ଶରୁ ବହୁ ଦୂରରେ ଅଛି ।

ଆମେରିକାରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରକାଶନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବିଳମ୍ବରେ ଘଟିଥିଲେହଁ, ଏହାର ପ୍ରସାର ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ । ପୃଥିବୀରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି ଓ ପାଉଛି—ସେ ସମସ୍ତର ସଂଗ୍ରହ ଆମେରିକାରେ ହୋଇଛି । ଜଣେ ଆମେରିକୀୟ ବ୍ୟାପୀ ଜର୍ମାନ, ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକର ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରଥମେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏହା ଗୋଟିଏ ଜର୍ମାନ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଅବଲମ୍ବନରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇଥିଲା । ଉନବିଂଶ ଶତକ ଶେଷସୁଦ୍ଧା ଏହାର ମାତ୍ର ପାଞ୍ଚଟି ସଂସ୍କରଣ ହୋଇଥିଲା ଓ ଗୋଟିଏ ପରିପୁରକ ଖଣ୍ଡ ବାହାରିଥିଲା । ବିଂଶ ଶତକର ଆରମ୍ଭରେ ‘ଏନ୍-ସାଇକ୍ଲୋପିଡ଼ିଆ ଆମେରିକାନା’ର ପରିକଳ୍ପନା ହେଲା । ଏହାକୁ ଏକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜ୍ଞାନକୋଷର ରୂପ ଦେବାଲାଗି ଗୋଟିଏ କର୍ପୋରେସନ୍ ଗଢ଼ାଗଲା । ଏଥିରେ ଆମେରିକାର ବହୁ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି, ସାହିତ୍ୟିକ, ବୈଜ୍ଞାନିକ, ସାମାଜିକ ସତ୍ୟ ହେଲେ । ଅନ୍ତର୍ଜାତୀୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନଧାରୀ ଆମେରିକାନାର ସମ୍ପାଦକତା କରିବା ଏମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ବିଜ୍ଞାନ,

ଟେବୁଲେଜି, ଆଧୁନିକ ସମାଜବିଜ୍ଞାନ, ଆମେରିକାର ବିଖ୍ୟାତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଜୀବନ ଓ ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରାମାଣିକ ଜ୍ଞାନ-କୋଷରୂପେ ‘ଆମେରିକାନା’ର ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ ୧୯୧୧ରେ ୨୦ ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ୧୯୨୦ରେ ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତିତ ସଂସ୍କରଣ ୩୦ ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏଥିରେ କୋଡ଼ିଏଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ପୃଥ୍ୱୀର ଇତିହାସ ଦିଆଯାଇଛି । ୧୯୨୩ରୁ ‘ଆମେରିକାନା’ର ବାର୍ଷିକ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ‘ଆମେରିକାନା’ ବର୍ତ୍ତମାନ ପୃଥ୍ୱୀର ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ପ୍ରଚ୍ଚରିତ ଜ୍ଞାନକୋଷ । ୧୯୩୭ ମସିହାରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଷ ଏହାର ଏକାଧିକ ମୁଦ୍ରଣ ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁଦ୍ରଣରେ ଯାନ୍ତ୍ରିକ ଭ୍ରମାୟରେ ଆକୃଷ୍ଟ ଓ ସପ୍ରସାରଣ ଦ୍ୱାରା ଏଥିରେ ନୂତନ ତଥ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସମାବେଶ କରାଯାଉଛି । ଏକ ବୃହତ୍ତମ ସମ୍ପାଦକଙ୍କର ସମ୍ପାଦନାମଣ୍ଡଳୀ ଚଳି ‘ଆମେରିକାନା’ର ସ୍ଥାୟୀ ସମ୍ପାଦନା ଅନୁଷ୍ଠାନ ଅତି ବିରାଟ । ବହୁ ବିଭାଗୀୟ ସମ୍ପାଦକ ଓ ଶତ ସଂଖ୍ୟକ ସହକାରୀ ସମ୍ପାଦକ ଏହାର ପରିମାର୍ଜନ ଓ ପରବର୍ତ୍ତନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସତତ ନିଯୁକ୍ତ ଥାଆନ୍ତି । ଏଥିଲଗି ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଶ୍ୱଯୁଦ୍ଧ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୃଥ୍ୱୀ ବିଷୟରେ ସଂସ୍ଥା ଜାତବ୍ୟ ତଥ୍ୟ ଅତି ବିଶଦ ଭାବରେ ଏଥିରେ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇପାରିଛି ।

ଏସିଆଖଣ୍ଡ ଓ ଭୂରତବର୍ଷରେ

ଏସିଆଖଣ୍ଡରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନରେ ଜାପାନ ଅଗ୍ରଣୀ । ଜ୍ଞାନବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାଖାକୁ ଘେନି ଏଠାରେ ଅତି ଭୂତକୋଟିର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜ୍ଞାନକୋଷମାନ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଛି । ଏ ଦିଗରେ ଏହା ଭୂତଳ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଦେଖିଗୁଡ଼ିକର ସମକକ୍ଷ । ଜାପାନର ବୃହତ୍ତମ ଜାତୀୟ ଜ୍ଞାନକୋଷ “ଦାଇ-ହ୍ୟା-କ୍ୱା କି-ତେ” ୨୮ ଖଣ୍ଡରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏଇ ବିରାଟ ଜ୍ଞାନକୋଷର ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ ୧୯୪୫ ଖ୍ରୀ: ଅ:ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏହାର ମୁଦ୍ରଣରେ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ଲାଗିଥିଲା । ବିଖ୍ୟାତ ଜାପାନୀ ପଣ୍ଡିତ ହେ-ବ-ଶାଙ୍କ ନାର୍ଦ୍ଦେଶରେ ତିନିହଜାର ଜାପାନୀ ପଣ୍ଡିତ ଏହାର ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଏଥିଲଗି ୨୫ବର୍ଷ ଲାଗିଥିଲା । ଏହାର ଇଣ୍ଡୋନେସିଆ ଓ ଅଧ୍ୟାଧୁନିକ ସୁରନା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଖଣ୍ଡରେ ସଙ୍କଳିତ । ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଶ୍ୱଯୁଦ୍ଧ ଓ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅବସ୍ଥା ଉପରେ ଆଲୋଚନା କରବାକୁ

୧୯୩୮ରେ ୩୫ଶ୍ରୀ ଓ ୧୯୪୩ରେ ୫୫ଶ୍ରୀ—ଏହିପରି ଗୁରୁଶ୍ରୀ ପରିପୁରକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏଥି ସହିତ ସମ୍ପୃକ୍ତ କରାହୋଇଛି । ସମସ୍ତ ପରିପୁରକ ଶ୍ରୀ ସହିତ ଏହି ଜାପାନୀ ଜ୍ଞାନକୋଷ ବ୍ରତାନିକା ଓ ଏପରି କି ଆମେରିକାନାଠାରୁ ଆକାରରେ ଅନେକ ବଡ଼ । ଏବେ ନୂତନ ପରିକଳ୍ପନା ଅନୁସାରେ ଏହି ଜ୍ଞାନକୋଷର ଗୋଟିଏ ସଂଶୋଧିତ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ସଂସ୍କରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ରୁତଗତିରେ ଚାଲିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଏ ନୂତନ ସଂସ୍କରଣର ୧୦ଶ୍ରୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଇ ସାରିଲାଣି । ଏ ସଂସ୍କରଣ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଏହା ସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଶ୍ୱର ଏକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜ୍ଞାନକୋଷ ହେବ । ଏଥିରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବନ, ବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ ଟେକ୍ନିକାଲ ପ୍ରବନ୍ଧ ସହିତ ଫଟୋ, ଛବି, ଗୁରୁ ଆଦି ଆବଶ୍ୟକମତେ ଦିଆଯାଉଛି । ଶକ୍ତି ଓ ଗୁରୁକଳା ବିଷୟକ ଲେଖମାଳା ଚିନ୍ତା, ଜାପାନୀ, ଭାରତ ଓ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶର ବିଖ୍ୟାତ ଚିନ୍ତାବଳୀରେ ଶୋଭିତ ହେଉଛି । ଏହି ଜ୍ଞାନକୋଷ ଯଥାର୍ଥରେ ହେବ ଜାପାନୀଜାତିର ଉଚ୍ଚତ ରୁଚିବୋଧ ଓ ଅତୁଳନୟ ଜ୍ଞାନପିପାସାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନିଦର୍ଶନ ।

ତାମିଲ ଓ ତେଲଗୁରେ ନୂତନ ପରିକଳ୍ପନା

ଭାରତବର୍ଷରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ ଏବେ ବି ଶେଷର ଅବସ୍ଥାରେ ନାହିଁ । ଗୁରୁଭ୍ରାତାରେ ଏହା ଏବେ ବି କଲ୍ପନା ସ୍ତରରେ ଅଛି । ବନାରସର ନାଗରୀ ପ୍ରଗୁରୁଣୀ ସଭା ଏ ଦିଗରେ କେତେକ ଆୟୋଜନ କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ବିଶେଷ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ମାନ୍ଦ୍ରାଜର ତାମିଲ୍, ଏକାଡେମି ତାମିଲଭ୍ରାତାରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରଣୟନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନେକ ଦୂର ଅଗ୍ରସର ହୋଇଛି । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ସରକାର ଓ ତାମିଲନାଡୁର ବିଶ୍ୱଶାଳୀ ଲୋକେ ମୁକ୍ତହସ୍ତରେ ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସେରାୟାସାମି ଥୋରନ୍, ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି, ଆସନ୍ତା ଗୁରୁବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ତାମିଲ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଥମ ସ୍ତରରେ ଶେଷ ହୋଇ ପାରିବ । ତାମିଲଭଳି ତେଲଗୁରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ ଆରମ୍ଭ କରାହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ତେଲଗୁ ଜ୍ଞାନକୋଷର ପରିକଳ୍ପନା ଅଭିନବ । ଏହା କେତେକ ପରିମାଣରେ ଫରସୀ “ଅ” ସିକ୍କୋସେଦି ଦୁଲା ପ୍ରେଇଆଦି” ସହ ତୁଳନୀୟ । ଏହାର

ମୁଖ୍ୟ ବିଭାଗ ବିଷୟ କ୍ରମରେ ହୋଇଛି । ସମୁଦାୟ ଜ୍ଞାନକୋଷଟି ୧୨ ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ ହେବ । ପ୍ରତିଖଣ୍ଡରେ ଏକହଜାର ପୃଷ୍ଠା ରହିବ । ଛଅ ଖଣ୍ଡରେ ବିଜ୍ଞାନ ବିଷୟ ଓ ଅନ୍ୟ ଛଅ ଖଣ୍ଡରେ କଳାବିଷୟ ସ୍ଥାନ ପାଇବ । ପ୍ରତି ଖଣ୍ଡରେ ଗୋଟିଏ ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟ ସହିତ ଏକାଧିକ ସଂପୃକ୍ତ ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଉଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଇତିହାସ ଓ ରାଜନୀତି ଖଣ୍ଡ, ପଦାର୍ଥ ଓ ରସାୟନ ବିଜ୍ଞାନ ଖଣ୍ଡ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇପାରିଛି । ‘ଅନ୍ତଃସୃଷ୍ଟି ଖଣ୍ଡ’ ଓ ‘ଭୂଗୋଳ ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଅର୍ଥନୀତି ଖଣ୍ଡ’ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରତିଖଣ୍ଡ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଥମ ଏକ ତୃତୀୟାଂଶରେ ସମଗ୍ର ବିଷୟ ଉପରେ ଏକ ଶୂନ୍ୟସୂଚୀ ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ବନ୍ଧ ବିବରଣୀ ଓ ଅବଶିଷ୍ଟ ଦ୍ୱିତୀୟାଂଶରେ ବିଶେଷ ବିବରଣୀ ଅକ୍ଷର କ୍ରମରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଆହୁ ସଂସ୍କୃତି ଖଣ୍ଡ ଏଇ ଜ୍ଞାନକୋଷର ବିଶେଷତ୍ୱ ହୋଇ ରହିବ । ଏଥିରେ ତେଲୁଗୁ ଦେଶ ଓ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ବିଷୟରେ ସମସ୍ତ ତଥ୍ୟ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ୧୯୭୦ ମସିହା ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଜ୍ଞାନକୋଷ ଶେଷ ହୋଇ ପାରିବ ବୋଲି କଳନା କରାଯାଇଛି । ଏକହଜାର ଲେଖକ ଓ ପଣ୍ଡିତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସହଯୋଗରେ ଏହା ସଜ୍ଜିତ ହେବ ଓ ଏଥିରେ ୧୫ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ବ୍ୟୟିତ ହେବ ।

ବଜା ଓ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ

ଏହିସବୁ ନବୀନ ଉଦ୍ୟମ ବ୍ୟତୀତ ବଜା ଓ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରରେ ଯେଉଁ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି ତାହା ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ । ଗତ ଶତକର ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ବଙ୍ଗଳାରେ ବିଶ୍ୱକୋଷ ସଂକଳନ କାର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରୀୟକ୍ତ ରଙ୍ଗଲଲ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ ଓ ତ୍ରେଲେକ୍ୟନାଥ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ମିଳିତ ଉଦ୍ୟମରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟୟ ବାହୁଲ୍ୟ ଓ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଅଭାବରୁ ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ ସଜ୍ଜନ ପରେ କାର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଦ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀୟକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ର ବସୁ ନୂତନ ଉଦ୍ୟମରେ ଏହାର ସଜ୍ଜନ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ୨୪ ବର୍ଷର ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ସାଧନାବଳରେ ସେ ଏଥିରେ ସଫଳ ହୋଇଥିଲେ । ୧୭ ହଜାର ପୃଷ୍ଠାର ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ୨୨ ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଓ ଭାଷାକୋଷ ଉଭୟର ସମନ୍ୱୟ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ହୋଇଛି ।

ଏଥିଲଗି ଏହାକୁ “ଯାବତ୍ତାୟୁ ସଂସ୍କୃତ, ବଙ୍ଗଳା, ଗ୍ରାମ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଓ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି, ଆରବ୍ୟ, ପାରସ୍ୟ, ହିନ୍ଦୀ ପ୍ରଭୃତିର ଚଳିତ ଶବ୍ଦ ଓ ତାହାର ଅର୍ଥ, ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ଧର୍ମ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ସେମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ନୃତ୍ୟ, ଆର୍ଯ୍ୟ, ଅନାୟି ଜାତି ବୃତ୍ତନ୍ତ, ବୈଦିକ, ପୌରାଣିକ, ଐତିହାସିକ, ସବଜାତୀୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ବିବରଣ, ବେଦ, ବେଦାଙ୍ଗ, ପୁରାଣ, ତନ୍ତ୍ର, ବ୍ୟାକରଣ, ଅଳଙ୍କାର, ଛନ୍ଦୋବିଦ୍ୟା, ନ୍ୟାୟ, ଜ୍ୟୋତିଷ, ଭୂତ୍ତିଦ, ରସାୟନ, ଭୂତତ୍ତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନ, ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଚିକିତ୍ସା ବିଜ୍ଞାନ, ଶିଳ୍ପ, ଇନ୍ଦ୍ରିଜାଲ, କୃଷିତତ୍ତ୍ୱ ଓ ପାକବିଦ୍ୟାଦି ନାନା ଶାସ୍ତ୍ରର ସାର-ସଂଗ୍ରହର ଅକାଶଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣାନୁକ୍ରମେ ବୃଦ୍ଧି ଅଭିଧାନ” ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି । ଏଥିରେ ସଙ୍କଳିତ ଭାରତବିଦ୍ୟା ଓ ଭାରତର ଜାତିତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତଥ୍ୟାବଳୀ ସଂପାଦକଙ୍କ ସ୍ୱାଧୀନ ଗବେଷଣା ପ୍ରସୂତ । ସେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ସଜ୍ଞାନ କର ପଦର ଶବ୍ଦ ବଙ୍ଗଳା ଓ ପାଞ୍ଚ ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ପାଣ୍ଡୁଲିପିର ବିବରଣୀ ଓ ତଥ୍ୟ—ଏଥିରେ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏ ସବୁ ଏହାର ବିଶେଷତ୍ୱ । ତଥାପି ଏହା ଏକ ଆଦର୍ଶ ବିଶ୍ୱକୋଷ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଏହାର ପ୍ରବନ୍ଧ ଗୁଡ଼ିକ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମତରେ ଲିଖିତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଶୈଳୀଗତ ସଙ୍ଗତ ରସିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ପ୍ରବନ୍ଧ ସବୁ ଉପଶୀର୍ଷକ ହିସାବରେ ସଜ୍ଜିତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧରୁ ଆବଶ୍ୟକ ଅଂଶ ଖୋଜି ପାଇବା କଠିନ । ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଲେଖକଙ୍କ ନାମ, ଉପାଦାନ ଆଦିରଣର ମୂଳସ୍ରୋତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୂଚନା ବା ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ ଦିଆ ହୋଇନାହିଁ । ଏହି ସବୁ କାରଣରୁ ଏହା ଭ୍ରାମ୍ୟାକୋଷର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ପୂରଣ କରିପାରିଛି, ଜ୍ଞାନକୋଷର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସେଇ ପରିମାଣରେ ସାଧନ କରିପାରି ନାହିଁ । ତଥାପି ଏହା ଭାରତବର୍ଷରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରଣୟନର ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା । ସେଥିଲଗି ସେତେବେଳେ ଏହା ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଆଦୃତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାର କେତୋଟି ଶତ୍ରୁ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୀରେ ଅନୁବାଦିତ ଓ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

ତା: କେତକରଙ୍କ ସମ୍ପାଦନାରେ ୨୭ ହଜାର ପୃଷ୍ଠା ବିଶିଷ୍ଟ ମହାଶ୍ଵେତ ଜ୍ଞାନକୋଷ ୨୭ ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏହାହିଁ ଯଥାର୍ଥରେ ଭାରତର ଆଧୁନିକ ଜ୍ଞାନକୋଷ । ବ୍ରିଟିଶ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଏହାର ଆଦର୍ଶ ଓ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ସଂପାଦକ ଭାରତବର୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମସ୍ତ ଜାତବ୍ୟ ତଥ୍ୟ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିଲଗି ଅନେକ ଜର୍ମାନ ଓ ଫରାସୀ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଉଇଷ୍ଟାରନସ୍‌ଙ୍କ ବିଶ୍ୟାତ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପ୍ରଥମେ ମହାଶ୍ଵେତ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପାଇଁ ଜର୍ମାନରୁ ଅନୁବାଦ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହା ବ୍ୟତୀତ, ବିଶେଷ ଧରଣର ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନରେ ମଧ୍ୟ ମହାଶ୍ଵେତ ଅଗ୍ରଣୀ । ପ୍ରାଚୀନ ଅବାଚୀନ ଚରିତ୍ରକୋଷ, ବ୍ୟାୟମକୋଷ, ଧର୍ମକୋଷ, ଓ ‘ବିଜ୍ଞାନବୋଧ’ ଭଳି ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ମହାଶ୍ଵେତର ପଣ୍ଡିତମାନେ ସଙ୍କଳନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷର ଆଦର୍ଶସ୍ଥାନମ୍ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପ୍ରଣୟନ

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତ ପାଇଁ ସ୍ଵର୍ତ୍ତେଃ ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜଙ୍କ ଭାଷାକୋଷ ଭଳି ଆଉ କୌଣସି ଚୂଡ଼ାଞ୍ଚଳ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ହୋଇନାହିଁ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଭଗୀରଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ‘ରତ୍ନକୋଷ’ ଓ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବାଳକୃଷ୍ଣ କରଙ୍କ ‘ଶିଶୁସଙ୍ଗାଳି’ ମଧ୍ୟରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନର ଯାଣ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ‘ଶିଶୁସଙ୍ଗାଳି’ ସାତ ଖଣ୍ଡରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାର ଯତ୍ନକଲ୍ପନା ହୋଇଥିଲା । ମାତ୍ର ଦୁଇଖଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ, ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରଥମ କଶୋର ଜ୍ଞାନକୋଷ ରଚନା ହୋଇ ପାରିଥାନ୍ତା । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟକୁ ତାହା ସମ୍ଭବ ହେଲା ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଆରେ ଆଧୁନିକ ଅର୍ଥରେ ଗୋଟିଏ ଜ୍ଞାନକୋଷର ଅଭାବ ବହୁ ଦିନରୁ ଅନେକ ଅନୁଭବ କରି ଆସୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅତୀତ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଏପରି ଏକ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ ଯେ ସମ୍ଭବ, ସେକଥା

କେହି ଭାବୁ ନ ଥିଲେ । ଏ ସମ୍ଭାବନାର ଚିନ୍ତା ଡା. ମାନସିଂ ପ୍ରଥମେ ସାଧାରଣରେ ଥୋଇଲେ । ୧୯୪୯ ରେ ସେ ଭଲ୍ଲ ବଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟର ସିନେଟରେ ଏକ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିଲେ । ସେଠାରେ ଆଶୁ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟର ଆୟୋଜନ ନ ଦେଖି, ତାର ଦୁଇବର୍ଷ ପରେ ସମ୍ବଲପୁର ଗଙ୍ଗାଧର ମେଡ଼େର କଲେଜରେ “ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସମିତି” ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏହି ସମିତି ପକ୍ଷରୁ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷର ‘ଅ’ ଅକ୍ଷର ସମ୍ବଳିତ ଖଣ୍ଡ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଲେଖକ, ସାହିତ୍ୟିକ, ଅଧ୍ୟାପକ ଆଦି ସକ୍ରିୟ ମଣ୍ଡଳୀର ସାହାଯ୍ୟ ଲେଉଟିଲେ । ଅନେକଙ୍କଠାରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ବିଷୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ନ ଥିଲା । ‘ଜ୍ଞାନକୋଷ’ର ବିଶାଳତା ଓ ବ୍ୟାପ୍ତି ବିଷୟରେ ସାଧାରଣରେ ଧାରଣା ନ ଥିବାରୁ ଏପରି ଏକ ବିଷୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଲାଗି ଆବଶ୍ୟକ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ମିଳିବା ସମ୍ଭବ ନ ଥିଲା । ଉପଯୁକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇ ଓ ଜ୍ଞାନକୋଷ ବିଷୟରେ ସାଧାରଣଙ୍କ ମନରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଧାରଣା ଦେବାକୁ ସମ୍ଭବତଃ ‘ଅ-ଖଣ୍ଡ’ ସଙ୍କଳନ ପାଇଁ ଅପେକ୍ଷା ନ କର ‘ଅ’ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ସଂସ୍କାରଣ ଗୋଟି ଶବ୍ଦକୁ ଘେନି ନମୁନାଖଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତେ । ଏଥିରେ ଏକ ନାତିଦୀର୍ଘ ଭୂମିକାରେ, ଏଇ ନମୁନା ଖଣ୍ଡ ଯେ ଏକ ବିରାଟ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାର ଅନ୍ୟମାରମ୍ଭ ତାର ଅତି ସୁନ୍ଦର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିନ୍ତେ । ଡା. ମାନସିଂଙ୍କ ଏହି ଉଦ୍ୟମ ଫଳରେ ବଶ୍ବବିଦ୍ୟାଳୟ, ସରକାର ଓ ସାଧାରଣଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଅକୃଷ୍ଣ ହୋଇଛି । ଆମ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ ଇତିହାସରେ ଏହି ଉଦ୍‌ଯୋଗ-ପଦର ମହତ୍ତ୍ବ ଚିରନ୍ତନ ମୂଲ୍ୟରେ ଚିହ୍ନିତ ହେବ ।

ଅଧିକ ଉନ୍ନତ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ କି ସ୍ତରରେ ଅଛି ତାର କିଛି ତାର କିଛି ଦୂର ନା ପୂର୍ବରୁ ଦିଆଯାଇଛି । ସେଇ ଭୂମିକାରେ ଦେଖିଲେ ନମୁନାଖଣ୍ଡ ଯେଉଁ କଲିକତା ଜ୍ଞାନକୋଷର ଧାରଣା ଦେଉଛି—ବାହା ଯେ ଆଦର୍ଶମୟ ହେବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପୃଥିବୀର କେତେ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ସଙ୍କଳନର ଯେଉଁ ଅଗ୍ରଗତି ହୋଇଛି, ଆମ ଦେଶରେ ମୂଳରୁ ତାହା କଲ୍ପନା କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେବେ ଏଇ ସବୁ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ ଇତିହାସରେ ଅଗ୍ରଗତିକୁ ଆଦର୍ଶରେ ରଖି ଉପଯୁକ୍ତ ଆୟୋଜନ ଓ ପରିକଳ୍ପନା ଅନୁସାରେ ଗତ

କଲେ ଆମ କାର୍ଯ୍ୟଧାରା ଦୁର୍ଭାବ ହେବ; ସମ୍ଭାବନାର ଚନ୍ଦ୍ର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ହେବ—ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

✱

✱

✱

ଓଡ଼ିଶାରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନର ଅନୁକୂଳ ପରିବେଶ

ପୂର୍ବେ ଉଚ୍ଚତର ଜ୍ଞାନପିପାସା ଅତି ଅଳ୍ପ ଲୋକଙ୍କ ଭିତରେ ସୀମିତ ଥିଲା । ସେମାନେ ତାହା ବିଦେଶୀ ଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ଚର୍ଚ୍ଚାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରୁଥିଲେ । ବିଦେଶୀଭାଷାର ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଅମଳତାୟ ଦୁର୍ଦ୍ଦିବୋଞ୍ଜର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ନ ଥିଲା । ବିଶ୍ୱମାନବ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଅମର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସରଗୟ ନ ଥିଲା । ଅନ୍ୟ ଜାତିର ଗୌରବ କାହାଣୀ ପଢ଼ି ପଢ଼ି, ଅମ ମନରେ ଏକ ନ୍ୟୁନଭାବ ରହନ୍ତୁ ହେଉଥିଲା । ଅଜି ଅସ୍ଥା ବଦଳିଛି । ଦେଶ ସ୍ୱଧୀନ ହୋଇଛି । ଦ୍ରୁତଗତିରେ ଶିକ୍ଷା ବିସ୍ତାର ଘଟୁଛି । ସାଂସ୍କୃତିକ ପୁନର୍ଠନ ଓ ଦୈନିକ ଉନ୍ନତି ଲାଗି ଏକ ଜାଗ୍ରତ ଚେତନା ଜନ୍ମଲାଭ କରୁଛି । ସାଧାରଣ ଜନର ଜ୍ଞାନପିପାସା ବଢ଼ୁଛି । ଅମର ଶିଳ୍ପୀ କଳାକାର, ସାହିତ୍ୟିକ, ଶିକ୍ଷକ, ଛାତ୍ର ଓ ଶ୍ରମିକ—ମାତୃସ୍ତନ୍ୟଧାରୀ ପ୍ରାୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଶିଖନ୍ତି ଓ ଯେଉଁ-ଭାଷାରେ ଅନୁଭବିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେଇ ଭାଷାରେ ଓ ସେଇ ଭାବରେ ନିଜର ଜ୍ଞାନପିପାସା ଚର୍ଚ୍ଚାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିବାକୁ ଚାହୁଁଛନ୍ତି । ଏ ପରିବେଶ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ ଲାଗି ଅତି ଅନୁକୂଳ ।

ବିଶ୍ୱମାନବିକ ଜ୍ଞାନଧାରାର ଆହରଣ

ଏହି ସମସ୍ତ ଅନୁକୂଳ ପରିବେଶ ସତ୍ତ୍ୱେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳୟିତାଙ୍କ ଶ୍ରେଣୀକ୍ରମେ ପରିବେଶର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ପ୍ରଥମତଃ

ବିଶ୍ୱମାନବିକ ଭାବଧାରୀ ଅହରଣ । ଏ ଦଗରେ ଅମର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷାକରିବା ରଚିତ । ନିଜର ଅଦର୍ଶରେ ଦୃଢ଼ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଅନ୍ୟ ଅଦର୍ଶର ଅନୁକରଣରେ ଭ୍ରମିଯିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏବେ ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ଦେଶ ବିଷୟରେ ତଥ୍ୟ ଅହରଣରେ ଗ୍ରନ୍ଥାଳିକାର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଅମକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିବା ସମ୍ଭବ । ଏଇ ପ୍ରଭାବରେ ଅମର ମୌଳିକତାରେ ନିଶ୍ଚୟ ହାନି ଘଟିବ । ତା'ଛଡ଼ା ଇଂରେଜୀ ଜ୍ଞାନକୋଷର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ଦୁର୍ବଳତା ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ଅମ ଜ୍ଞାନକୋଷକୁ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ବିକଳାଙ୍ଗ କରିଦେବ । ଏଇ ପ୍ରବନ୍ଧର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅଲେକନାରୁ ପୁଷ୍ପ ହେବ ଗ୍ରନ୍ଥାଳିକା ବିଷୟରେ ଅମର ଧାରଣା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଗ୍ରନ୍ଥାଳିକା ପୃଥିବୀର ବୃହତ୍ତମ ବା ପ୍ରାମାଣିକ ଜ୍ଞାନକୋଷ ନୁହେଁ । ଏଥର କି ଗ୍ରନ୍ଥାଳିକାଠାରୁ ଅମେରିକାନା ରହିବ । ଏହାର ବ୍ୟାବହାରିକ ସୁବିଧା ଅନେକ ଦେଖି । ଅକ୍ରମରେ ଗ୍ରନ୍ଥାଳିକାଠାରୁ ପ୍ରେନ୍, କର୍ମାନ୍, ପ୍ରାନ୍ସ, ଜାପାନ ଓ ଅମେରିକାର ଜ୍ଞାନକୋଷ ଯଥେଷ୍ଟ ବଡ଼ । ଏହାବ୍ୟତୀତ ତଥ୍ୟ ଅହରଣ ଓ ପରିବେଶରେ ଗ୍ରନ୍ଥାଳିକା ରକ୍ଷଣଶୀଳ । ଚେକଲ ଗ୍ରନ୍ଥାଳିକା ନୁହେଁ, ଅନ୍ୟ ପଣ୍ଡାତ୍ୟ ଜ୍ଞାନକୋଷଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ପାଣ୍ଡାତ୍ୟ ଦେଶ ଛଡ଼ା ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟ ଦେଶର ସଂସ୍କୃତି ଓ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ପ୍ରାୟଶ୍ଚ ଅବିଚାର କରିଥାନ୍ତି । ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଶ୍ୱଯୁଦ୍ଧ ପରେ ଏ ଅବିଚାର ପ୍ରତିବାଦ ପାଣ୍ଡାତ୍ୟ ଜଗତରେ ବିକଶିତ ହେଲା । ନୁହନ କଲିତ ଫରସୀ ଜ୍ଞାନକୋଷ “ଅ ପିକ୍ଲୋସେଦ ଦ୍ୟୁଲ ପ୍ରେକ୍ଷୟ”ର ଡିରେକ୍ଟର ଏହାର ଉକ୍ତ ପ୍ରତିବାଦ କରିଛନ୍ତି ଓ ନିଜ ସଙ୍କଳିତ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଭର୍ଜିଲ, ହୋମର ଆଦିଙ୍କ ସହିତ ସମକାଳୀନ ଓ ସମସ୍ତେଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରାଚ୍ୟ ବିମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅମ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଏଇ ସମଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରକାଶ ପାଇବା ବାଞ୍ଛନୀୟ । ଅନ୍ୟ ଦେଶସବୁ ବିଷୟରେ ଯଥା ସମ୍ଭବ ମୌଳିକସୂତ୍ରରୁ ତଥ୍ୟ ଅହରଣ ଦ୍ୱାରା ଏହା ସମ୍ଭବ ହେବ ।

ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ନବୀଭୂତ ପ୍ରକାଶ

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ସ୍ୱଜାତର ପରିଚୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ । ଅମ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଅମର ଜାତୀୟ ଇତିହାସ, କୃଷି, ପରମ୍ପରା, ଭୂଗୋଳ ଓ ଅର୍ଥିକ-ପ୍ରତି ବିଷୟକ ତଥ୍ୟ ବିଶଦରୂପେ ସଙ୍କଳିତ ହେବା ଅବଶ୍ୟକ । ଏହି ଲକ୍ଷ୍ୟ ସାଧିବା ନ ହେଲେ ଅମ ଜ୍ଞାନକୋଷର

ଅବସରକୁ ପୁଷିକର ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଂକଳନ କରିବାକୁ ବସନ୍ତି, ତେବେ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀରେ ନିଜ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚି ପାରବେ କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ଏତେକାଳ ଅପେକ୍ଷା କି ବାକୁ ଅମଳ ଯେଉଁ ସମ୍ପଦ କି ? ତେଣୁ ସଂଗ୍ରହ ଓ ସଂକଳନରେ ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ ମଣ୍ଡଳୀକୁ ଅତି ଦୃଢ଼ଗତିରେ କରିବାକୁ ହେବ । ଏଥିଲାଗି ବହୁ ବିକଳାୟ ସମ୍ପାଦକ ଏ ସହ ସମ୍ପାଦକଙ୍କ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ସାଧନା ଲେଖା । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ପମାଅ ଶକ୍ତି ସମ୍ପାଦକ ସେଇଁ ଲେଖକମାନେ ସାମୟିକ ଭାବରେ ନିଜର ସମସ୍ତ ସମୟ ଦେଇ ପାରିବେ, ସେମାନଙ୍କ ସେବା ମଧ୍ୟ ପ୍ରବଣ କରିଥିବା ଉଚିତ । ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆରେ ଏକ ଅଦର୍ଶସ୍ଥ ନାମ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଂକଳନ କରିବାକୁ ହେଲେ, ବ୍ୟାପକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଗଢ଼ିବାକୁ ହେବ । ତେବେ ସ୍ଥଳରେ ଏ ଅନୁଷ୍ଠାନର କର୍ମୀମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷ - ଟ୍ରାଂ ଲେଉଟି କରୁ କରିବାକୁ ହେବ । ଏସବୁ ଏକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟୟକୁ ପ୍ରତିବନ୍ଧିତ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରରେ ଆମେ ହୁଏତ — ‘ଏସ ୧’ ବା ଜମି ନା ‘ଦା.ହା.କା. କିର୍ତ୍ତି’ର ସଂକଳନା କି ପାରିବା ନାହିଁ । ତଥାପି ଏମିତି ପ୍ରୟୋଗନ-ବୋଧକୁ ଗୁଡ଼ି ସମ୍ବଳ ଅଭାବ ହେବନାହିଁ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମ ଜ୍ଞାନ-କୋଷର ଅଭିମୁଖ୍ୟ ଓ ଅଦର୍ଶ ସ୍ଥିର ହେବା ଉଚିତ ।

ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷର ଆଭିମୁଖ୍ୟ

ଜ୍ଞାନର ସାଧାରଣୀକରଣ ହିଁ ଆଧୁନିକ ଜ୍ଞାନକୋଷର ଅଦର୍ଶ । ଏହା ଏକ ଉଲ୍ଲେଖ କଲା । ଅନେକ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରଚ୍ଚିନ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପକ୍ଷରେ ଏହି କଳା ଅବରଣ କରିବାକୁ ଦୃଢ଼ ଲାଗି ରହିଛି । ଆମକୁ ଆବଶ୍ୟକ ଏହିପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟିଦେବାକୁ ହେବ । ସାଧାରଣ ପାଠକଙ୍କ ନିଜେକୁ ଜ୍ଞାନର ମନ କିମାତ୍ର ଗୁଡ଼େଇ ନେବାହିଁ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷର ଅଦର୍ଶ ହେବା ଉଚିତ । ତେବେ ପ୍ରକ୍ରେ ଏବେ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି, ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଂକଳନ କରିବା କାର୍ଯ୍ୟ । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ଏହିକଳର ଏକାମ ଲେଖା । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ଅର୍ଥ ଯଦି ବିଶେଷ ଧରଣର ଜ୍ଞାନକୋଷ — ଅର୍ଥାତ୍ ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ, ବିଜ୍ଞାନ, ସାହିତ୍ୟ ଆଦି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନକୋଷ ହୁଏ, ତେବେ ସେଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷଜ୍ଞ ପାଠକଙ୍କ ପାଇଁ ସଂକଳିତ ହେବ । ଓଡ଼ିଶାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଶେଷଜ୍ଞ ପାଠକଙ୍କ

ସଂଖ୍ୟା ଅଳ୍ପ । ଅଥଚ କେବଳ ଏକମାନଙ୍କ ଜ୍ଞାନପିପାସା କରତାର୍ଥ
 କରବାକୁ ଗଲେ, ବହୁ ସାଧାରଣ ପାଠକଙ୍କ ପ୍ରତି ପଥାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ
 ହେବନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରକାଶ୍ୟକୋଷ ସଂକଳିତ ହୋଇ, ପରେ ସାଧାରଣ
 ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଂକଳିତ ହେବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟତ୍ର ବିରଳ । ସବୁ
 ଦେଶରେ ସାଧାରଣ ଜ୍ଞାନକୋଷମାନ ସଙ୍କଳିତ ହେବାର ବହୁ ପରେ
 ବିଶେଷଜ୍ଞ ପାଠକଙ୍କ ଲିଖିତ ବିଶେଷ ଧର୍ମରେ ଜ୍ଞାନକୋଷମାନ ସଙ୍କଳିତ
 ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଆରେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟାଇବାର କୌଣସି କାରଣ
 ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଓଡ଼ିଆ ପାଠକଙ୍କ ବିଶେଷ ରୁଚି
 ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ଦେବା ଉଚିତ । ଯେଉଁ ସବୁ ବିଷୟ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଅମ
 ପାଠକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଧିକ ଆଗ୍ରହ ଦେଖାଦେବା ସମ୍ଭବ, ସେ ବିଷୟରେ
 ବିଶଦ ଅଲୋଚନା ପ୍ରୟୋଜନ । ଏଥିଲାଗି ଅମଳ ବିଶେଷ ଯତ୍ନର ସହିତ
 ଓଡ଼ିଶ ଶସ୍ତ୍ର ସଙ୍କଳନ କରବାକୁ ହେବ । ଭାରତବର୍ଷ ତଥା ବୃହତ୍ତର
 ଭାରତର (ଦକ୍ଷିଣ ପୂର୍ବ ଏସିଆ) ଯେଉଁ ଅଂଶ ସହିତ ଅମର ଅତୀତ
 ସଂପର୍କ ନିବିଡ଼ ଥିଲା ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ମୌଳିକ ଅନୁସନ୍ଧାନ
 କରବାକୁ ହେବ । ପାଠକଙ୍କ ରୁଚିକୁ ସମ୍ମାନ ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ
 ସେମାନଙ୍କ ରୁଚିକୁ ସମ୍ବଳିତ କରବାର ପ୍ରୟାସ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ । ବର୍ତ୍ତମାନ
 ଓଡ଼ିଶାର ସାଂସ୍କୃତିକ ବିକାଶ ଓ ବୈଷୟିକ ଉଲ୍ଲାସ ଲଗା ଯେଉଁ ସବୁ
 ବିଷୟରେ ଅମର ଅଧିକ ଜ୍ଞାନ ଲୋଡ଼ା—ତାହା ଅମ ଜ୍ଞାନକୋଷରୁ ମିଳିବା
 ଉଚିତ ।

ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟ

ପରଶେଷରେ, ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଯେପରି ଅଧିକ ସ୍ଥାୟୀ
 ମୂଲ୍ୟରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ, ତାହା ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ଅମେରିକାରେ
 ଜ୍ଞାନକୋଷକୁ ବୃହତ୍ତର ସମ୍ବାଦପତ୍ରରୂପେ କଲ୍ପନା କରା ଯାଇଥାଏ । କାରଣ
 ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତିବର୍ଷ ବାରମ୍ବାର ସଙ୍କଳିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଯୋଜନାରେ
 ଯୁକ୍ତି ଥିଲେ ତାହା ସହଜରେ ନିରାକୃତ ହୁଏ । ତଥ୍ୟରେ ଭୁଲ ଥିଲେ
 ସଂଶୋଧିତ ହୁଏ । ଏ ସବୁ ସହେ ଗୋଟିଏ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପୁରୁଣା
 ହୋଇଗଲେ, ନୂତନ ଜ୍ଞାନକୋଷ ତହାର ସ୍ଥାନ ପୂରଣ କରେ । ଅମ
 ଦେଶରେ ଏପରି ଅବସ୍ଥା ନିକଟ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଆସିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଅରେ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ, ଦ୍ଵିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ଲାଗି ଦ୍ଵିଏକ ଘାତକାଳ ଅପେକ୍ଷା କରବାକୁ ହେବ । ଏହି ସମସ୍ୟା ମଧ୍ୟ ପରସ୍ପା ଜ୍ଞାନକୋଷ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେଖା ଦେଇଥାଏ । ସେଥିଲାଗି ସେ ଦେଶରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜ୍ଞାନକୋଷର ପ୍ରତି ସଂସ୍କରଣ ଅତି ଯତ୍ନର ସହିତ ସଙ୍କଳିତ ହୁଏ । କେବଳ ବିବରଣୀ ସଂଗ୍ରହ ମାତ୍ର ନ ହୋଇ ଏହା ଯେପରି ଉଚ୍ଚ ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟରେ ଗୃହୀତ ହେବ ସେଥିପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଏ । ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ବିଶେଷଜ୍ଞଙ୍କଠାରୁ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ବିଶିଷ୍ଟ ଗଦ୍ୟ ଲେଖକ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧକଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅବଶ୍ୟକ ମତେ ବାରମ୍ବାର ସଂଶ୍ଳେଷିତ ହୁଏ । ଫଳରେ ସର୍ବତ୍ର ପରସ୍ପା ଗଦ୍ୟର ଉଲ୍ଲତ ଅଦର୍ଶ ରକ୍ଷା କରବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଅମର ଏ ରୀତି ଅବଲମ୍ବିତ ହେବା ଉଚିତ । ଅକ୍ତିକାଳ ଅମ ସହ ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଅନେକ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ପ୍ରବନ୍ଧ ଅବାସ୍ଥିନୀୟ ଭାଷାଗତ ଅପସର୍ଜନା ଶେଷ ଅସ୍ପ୍ରସକାଶ କରୁଛି । ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ଯେପରି ଏଭଳି ଯତ୍ନ ନ ଉଠେ, ସେଥିଲାଗି ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନ ଦେବା ଅବଶ୍ୟକ ।

ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷରେ ବିଜ୍ଞାନ, ଦର୍ଶନ, ନାନା ପ୍ରକାର ଶାସ୍ତ୍ର-ଶିଳ୍ପ ଓ ଶୈଳୀଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାୟତଃ ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ଲେଖା ହେବ । ଏଥିଲାଗି ଉପଯୁକ୍ତ ସରଭାଷା ସୃଷ୍ଟି କରବାକୁ ହେବ । ପୁଣି ଅନେକ ବିଦେଶୀଭାଷା-ଧାରୀଙ୍କୁ ଜ୍ଞାନକୋଷ ମାଧ୍ୟମରେ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ସମ୍ପଦଭୂତ କରବାକୁ ହେବ । ଏ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅହରଣରେ ଯଥାର୍ଥ ସମୃଦ୍ଧ ପ୍ରକାଶ ନ ପାଇଲେ ନାନା ବିଦେଶୀ ଭାଷାସାର, ଦାର୍ଶନିକ ଓ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଜ୍ଞାନ ଓଡ଼ିଆ ପାଠକଙ୍କଠାରେ ନିରର୍ଥକ ବାକ୍ୟାବଳୀ ରୂପେ ପ୍ରତିତ ହେବ । ଜ୍ଞାନକୋଷର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ । ତାହା ଅଦୃଶ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହାର ଅହରଣ ଅଂଶ ଯେପରି ଅସ୍ମାରୁତ ପରିପାଟୀରେ ସୁନ୍ଦର ହୁଏ ସେଥିପ୍ରତି ବିଶେଷ ଗ୍ରମ ସ୍ଵୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହି ସମସ୍ତ ଦିଗ ପ୍ରତି ଯଥାର୍ଥ ଧ୍ୟାନ ଦେଲେ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଂକ୍ତିରେ ରୁଚିମନ୍ତ, ପ୍ରକାଶକ୍ଷମ ଓ କଳାପୁଷ୍ପଳ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ଶୈଳୀର ପ୍ରାଣ-ପ୍ରକାଶ ଘଟିବ । କି ତଥ୍ୟ ଅହରଣ, କି ଭାବ ପ୍ରକାଶ, କି ଭାଷା କଳାସ ସବୁଥିରେ ଏହା ଅଦର୍ଶସ୍ଥାନୀୟ ହେବା ଉଚିତ । ତାହା ନ ହୋଇ

ପ୍ରଥମରୁ ପଦ ବଦଳାଇ ଓ ହୁଟିପୁଣି ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଅସ୍ତ୍ର-ପ୍ରକାଶ କରେ ତେବେ ଅମର ଶ୍ରୀ ଓ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଅଗ୍ରହ ବ୍ୟର୍ଥରେ ପରିଣତ ହେଇଯିବ ।

ଜାତୀୟ ପୁନର୍ଗଠନର ଭୂମିକା

ଅଜ୍ଞ ବିଂଶ ଶତକର ଦ୍ଵିତୀୟାର୍ଦ୍ଧରେ ଦେଶ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଜ୍ଞାନବିଜ୍ଞାନର ଆଧୁନିକ ପ୍ରଦାନର ଧାରା ବିସ୍ତୃତ ଓ ବେଗବାନ ହୋଇଛି । ଗୋଟିଏ ଦେଶର ଅଭିଜ୍ଞତା ଅନ୍ୟ ଦେଶର ସାଧନାକୁ ସହଜରେ ସମ୍ବଳ କରାପାରୁଛି । ବିଶ୍ଵର ବିଖ୍ୟାତ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଡକ୍ଟର ଆର୍ଦର୍ଶ ଓ ଅନୁଭୂତ ଅମ ଭାଷାରେ ଏକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଆର୍ଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ ଜ୍ଞାନକୋଷ ସଙ୍କଳନ ଲାଗି ବହୁ ଭାବରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରିବ । ଆମେ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ଆଧୁନିକତମ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଏ ଦିଗରେ ଚିନ୍ତା କରାଯାଏ । ଅମର ଜାତୀୟ ଜ୍ଞାନକୋଷ ପେପର ଜାତୀୟ ମାନସିକ ସଙ୍କଳନ ଶକ୍ତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତୀକ ହେବ, ଯେଉଁ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଅଗ୍ରସର ହେବା । ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳରେ ପହଞ୍ଚିବା ଲାଗି ଦୃଢ଼ ଅମକୁ ଅସମ୍ଭବ ବଳ ଶ୍ରୀ ଓ ସମ୍ପଦ ବ୍ୟୟ କରିବାକୁ ହେବ । ଗୌଣସି କର ମାନସିକ ସମ୍ବଳି ନ ଶାନ୍ତିରେ ବୈଷୟିକ ସମ୍ବଳି ଶାନ୍ତିବା ଅସମ୍ଭବ । ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷିତ ଓଡ଼ିଆର ମାନସିକ ଦାୟତ୍ଵ ଅର୍ଥକ ଦାୟତ୍ଵଠାରୁ ଶାନ୍ତିଗୋଳାନ୍ତିକର । ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଏ ଦାୟତ୍ଵର ନିଷ୍କରଣ କରିବ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୋଟିଏ ଭଲ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାର ନାହିଁ । ଏକ ବୃହତ୍ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସାବରୁକମ ଓଡ଼ିଆ ଜ୍ଞାନକୋଷ ଏ ଅଭାବ ଅଂଶିକ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବ । ସହରର ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଅରମ୍ଭ କରି ପଞ୍ଜୀର ଶ୍ଵପ୍ତ ଶ୍ଵପ୍ତ ପାଠାଗାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାର ସ୍ଥାନ ସର୍ବଦା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସର୍ବଦା ଏହା ଉଦାତ୍ତାତ୍ମା ଜାଗ୍ରତ କରାଇବ—ନୂତନ ଜୀବନ ଚିନ୍ତା ପ୍ରସ୍ତାବ । ନୂତନ ଜ୍ଞାନର ଅଲୋଚନା ଖୋଲାଯାଏ । ଅମର ଜାତୀୟ ପୁନର୍ଗଠନରେ ଏହା ହେବ ଏକ ଉତ୍କଳ ଭୂମିକା ।

ପ୍ରଜ୍ଞାପତ ମୁଦ୍ରଣ—ମନମୋହନ ପ୍ରେସ, କଟକ-୨